

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

Qurbanova Nərgiz İlqar qızı

**“Azərbaycan Respublikasında strateji məhsullar ixracının
kompleks tədqiqi” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401 “Dünya iqtisadiyyatı”

İxtisaslaşma: “Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər”

Elmi rəhbər:

prof.Ş.H.Hacıyev

Magistr proqramının rəhbəri:

dos. M.R.Cəmilov

Kafedra müdiri:

prof.Ş.H.Hacıyev

BAKİ - 2015

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3-4
I FƏSİL. MÜASİR BEYNƏLXALQ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ İXRACIN YERİ VƏ ROLU.....	5-31
1.1. İxracın mahiyyəti, nəzəri əsasları və BİM sistemində yeri.....	5-14
1.2. Dünya ixracının müasir vəziyyəti və inkişaf meyilləri.....	14-20
1.3. Azərbaycanın ixracının strukturu və ixrac siyasətinə əsas xüsusiyyətləri	21-31
FƏSİL 2. AZƏRBAYCANIN STRATEJİ MƏHSULLAR İXRACININ TƏHLİLİ.....	32-45
2.1. Neft və qaz strateji məhsullarının istehsalı və ixrac potensialı.....	32-37
2.2. Neft və qaz strateji məhsullarının ixracının mövcud vəziyyəti və dinamikası.....	37-45
FƏSİL 3. AZƏRBAYCANIN STRATEJİ MƏHSULLAR İXRACININ İNKİŞAF PERSPEKYİVLƏRİ.....	46-74
3.1. XXI əsrdə Azərbaycanın enerji strategiyası və onun prioritet istiqamətləri.....	46-53
3.1. Azərbaycan neftinin əsas ixrac marşrutları və Avropanın enerji təhlükəsizliyi kontekstində onun şaxələndirilməsi problemləri.....	53-68
3.2 Azərbaycanın beynəlxalq strateji enerji layihələrində iştirakı və perspektivləri.....	68-74
Nəticə və təkliflər.....	75-78
İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı.....	79-80
Резюме/Resume.....	81

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Qloballaşma prosesinin genişləndiyi və dünya təsərrüfatı sisteminin bütövləşdiyi müasir dövrdə hər hansı bir ölkənin davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin olunması, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə, xüsusən də onun ilkin və aparıcı forması olan beynəlxalq ticarət sisteminə səmərəli inteqrasiyadan asılıdır. Belə ki, beynəlxalq ticarətdə fəal iştirak edən ölkə, bir tərəfdən cəmiyyətin tələbatını daha dolğun ödəmək, milli iqtisadiyyatın səmərəli strukturunu formalaşdırmaq, müasir texnika və texnologiyalar əldə etmək və bu istiqamətdə qarşıya çıxan problemləri həll etmək, digər tərəfdən isə, özünün beynəlxalq əmək bölgüsündə malik olduğu üstünlükləri reallaşdırmaq imkanı əldə etmiş olur. Məhz buna görə də, hazırda Azərbaycan Respublikası ikitərəfli ticarət-iqtisadi əlaqələri genişləndirməklə yanaşı, çoxtərəfli beynəlxalq ticarət sazişlərinə qoşulmaqla dünya ticarət sisteminə səmərəli şəkildə inteqrasiya olunmağa çalışır.

Xarici iqtisadi əlaqələr respublikamız üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xarici ticarətin eləcə də onun komponentləri olan ixrac və idxalın düzgün müəyyən edilməsi ölkənin inkişafını şərtləndirir. Azərbaycanın böyük ixrac potensialına malik olması müsbət perspektivlərdən xəbər verir. Azərbaycan hazırda keçid dövrünü yaşayır və indi müəyyən edilən prioritetlər gələcək Azərbaycanın iqtisadiyyatını formalaşdırır. Əsas meyllərin tədqiq edilməsi, Azərbaycan Respublikasının idxal və ixracının, xüsusilə strateji məhsullar ixracının kompleks tədqiqi dövrün obyektiv tələblərinə cavab verən, ixrac prioritetlərinin müəyyən olunması və ölkəmizin gələcək inkişafına xidmət baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan Respublikasında strateji məhsulların, xüsusilə enerji ixracının kompleks tədqiq edilməsi, onun strukturunun təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyən edilməsindən ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün qarşıya bir sıra vəzifələr qoyulmuşdur: Azərbaycanın ixracının inkişaf xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi; strateji neft və qaz

məhsullarının ixracının təhlil edilməsi; enerji ixracının genişləndirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan Respublikasının strateji məhsullar, xüsusilə karbohidrogen ixracı təşkil edir. Tədqiqatın predmetinə isə strateji məhsullar ixrac potensialının inkişaf meyilləri və qanunauyğunluqları və ixrac imkanlarının genişləndirilməsi perspektivləri aiddir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Azərbaycanın strateji məhsullar ixracın kompleks tədqiq edilərək bu istiqamətdə ixrac potensialının genişləndirilməsi imkanları və perspektivləri müasir geoiqtisadi reallıqlar kontekstindən nəzərdən keçirilmiş və bu istiqamətdə bir sıra təkliflər və tösiyələr irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın informasiya bazası. İşin informasiya bazasını mövzu ilə əlaqədar yerli və xarici ölkə tədqiqatçılarının əsərləri, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin, Dövlət Neft Şirkətinin, Mərkəzi Bankın statistik məcmuələri, BVF, UNCTAD və s. beynəlxalq təşkilatların illik hesabat materialları təşkil edir.

Tədqiqatın strukturu. İş giriş, 3 fəsildən, 8 paragrafdan, nəticə və təkliflər və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Birinci fəsildə beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrində ixracın yeri və onun müasir konsepsiyaları, müasir dünya ticarətində ixracın mövcud vəziyyəti və əsas inkişaf meyilləri, ixrac siyasətinin əsas cəhətləri və ixracın inkişaf amilləri tədqiq edilmişdir.

İkinci fəsildə keçid dövrü şəraitində Azərbaycanın ixracının inkişaf xüsusiyyətləri, strateji məhsullar ixracının potensialı, xüsusilə ölkənin neft-qaz resurslarının dünya bazarında yeri, neft-qaz ixracının dinamikası və coğrafiyası tədqiq edilmişdir.

Üçüncü fəsildə Azərbaycanın enerji strategiyası və onun prioritet istiqamətləri, strateji enerji məhsullarının ixracının genişləndirilməsi imkanları Avropanın enerji təhlükəsizliyi və həyata keçirilən transmilli enerji layihələri kontekstində qiymətləndirilmişdir.

I FƏSİL. **MÜASİR BEYNƏLXALQ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR** **SİSTEMİNDƏ İXRACIN YERİ VƏ ROLU**

1.1. İxracın mahiyyəti, nəzəri əsasları və BİM sistemində yeri

Müasir şəraitdə bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçid alan ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının formalaşması və inkişafı yalnız daxili imkanlarla deyil, əhəmiyyətli dərəcədə xarici amillərlə, xüsusilə xarici ticarət əlaqələrindən daha geniş və səmərəli şəkildə istifadə edilməsi ilə mümkündür ki, bu da xarici ticarətin inkişafını zəruri edən mühüm amillərdən hesab olunur. Dünya ölkələri resurslarla təminatına görə fərqləndiyindən müxtəlif məhsullar istehsalı müxtəlif resurslar nisbətini tələb edir, qarşılıqlı faydalı mübadilə üçün ilkin şərtlər yaradır. Ölkənin xarici ticarət əlaqələrində fəal iştirakı onun müəyyən üstünlüklər əldə etməsinə şərait yaratmaqla iqtisadi inkişafın yüksəldilməsi üçün geniş imkanlar yaradır. Ona görə də dünya təsərrüfatı sistemində xarici ticarət münasibətləri daim diqqət mərkəzindədir.

Dünya dövlətləri arasında yaranan xarici ticarət beynəlxalq əmək bölgüsünün daha da genişlənməsinə və dərinləşməsinə, mövcud maddi və mənəvi potensiallardan səmərəli istifadə edilməsinə, müasir elm və texnikanın ən yeni nailiyyətlərindən lazımi səviyyədə yararlanmağa, əsaslı struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsinə, dövlətlərarası sıx dostluq və işgüzar münasibətlərin inkişafına, əhalinin tələbatının tam və hərtərəfli ödənilməsinə real imkanlar yaradır. Xarici faktorlardan təcrid olunmanın birmənalı şəkildə inkar edilməsi və onun alternativini kimi daxili və xarici amillərdən istifadənin dialektik vəhdəti prinsipinin irəli sürülməsi müasir iqtisadi inkişafın əsas məzmununu ifadə edir.

Mütəxəssislər tərəfindən aparılan təhlillərə əsasən beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin (BİM) təqribən 85 faizə qədər beynəlxalq ticarətin payına düşür. Beynəlxalq ticarət geniş bir struktura malik olmaqla dünya ölkələrinin xarici ticarətlərinin məcmusunu özündə əks etdirir. Cəmiyyətin iqtisadi tərəqqisi, dünya dövlətlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və ölkələrdə iqtisadi artıma nail olmaq

beynəlxalq ticarət vasitəsilə mümkün olur. Beynəlxalq ticarətin müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatlarındakı aparıcı rolu artım tempinə görə Ümumi Milli Məhsuldan (ÜMM) xeyli üstün olmasında özünü biruzə verir. Belə ki, son illərdə dünya üzrə ÜMM-in artımı 10 faiz olduğu halda, beynəlxalq ticarətin artımı 15 faiz olmuşdur.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq ticarətin BIM sistemində yeri aşağıdakılarıyla müəyyən edilir:

- təsərrüfat əlaqələrinin bütün formalarının (kapital ixracı, istehsal kooperasiyası, elmi-texniki əməkdaşlıq və s.) nəticələri məhz onun vasitəsilə reallaşdırılır;

- əmtəələrlə beynəlxalq ticarətin inkişafı son nəticədə xidmətlərlə beynəlxalq mübadilənin dinamikasını müəyyən edir;

- beynəlxalq ticarətin inkişafı regional iqtisadi integrasiyanın mühüm şərtidir və beynəlxalq əmək bölgüsünün daha da dərinləşməsinə şərait yaradır;

- beynəlxalq ticarət xarici investisiya və beynəlxalq hesablaşmalar prosesini stimullaşdırır və s.

Xarici ticarət isə milli təsərrüfatlar arasında əmtəə və xidmətlərlə mübadilədir. O, milli iqtisadiyyatlar qarşısında duran sosial-iqtisadi vəzifələrin yerinə yetirilməsində mühüm rol oynayır.

Hazırda dünya ölkələri üçün xarici ticarət əlaqələrinin əhəmiyyəti bəzi iqtisadçıların öz əsərlərində irəli sürdüyü fikirlərində də açıq-aydın müşahidə edilir:

«Dünyanın hər hansı bir ölkəsinin iqtisadi müvəffəqiyyəti xarici ticarətlə bağlıdır»¹, «Beynəlxalq ticarətin faydası dünyanın məhsuldar qüvvələrindən daha səmərəli istifadə olunmasındadır», «Beynəlxalq ticarət resursların beynəlxalq hərəkətinin əvəzləyicisi kimi çıxış edir. Onun vasitəsi ilə ölkələr ixtisaslaşmanı inkişaf etdirir, öz resurslarının məhsuldarlığını yüksəldir və bununla da istehsalın ümumi həcmi artırır bilirlər»³, «Hamı etiraf edir ki, xarici ticarət bütün ölkələrə fayda gətirir. Bütünlükdə beynəlxalq iqtisadi nəzəriyyələrin əksəriyyəti ticarətdən

fayda əldə etmək ideyasına, daha doğrusu əmtəələri alarkən, yaxud satarkən bütün ölkələrin ondan faydalanması ideyasına əsaslanır. Ticarət yalnız maddi nemətlər vasitəsilə fayda gətirmir. Belə ki, beynəlxalq miqrasiya və xarici istiqrazlar da qarşılıqlı surətdə faydalı olan ticarət formalarıdır: birinci halda işçi qüvvəsinin əmtəələrə və xidmətlərə mübadiləsi, ikinci halda isə bugünkü nemətlərin gələcəkdə istehsal ediləcək nemətlərə mübadiləsidir».

İstehsal və resurs çatışmazlığının aradan qaldırılması, gəlirin əldə edilməsi, rəqabətin gücləndirilməsi, daxili bazarın inkişafı, iqtisadi dinamizmə nail olunması, daxili tələbdən daha artıq istehsala nail olunması və bu kimi istiqamətlərdə xarici ticarətin milli iqtisadiyyat üçün əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Bütün bunlar xarici ticarətin əhəmiyyətini və rolunu əyani şəkildə əks etdirməklə onun istər nəzəri, istərsə də praktiki problemlərinin hər bir ölkənin və ya ölkə qruplarının konkret şəraitinə müvafiq olaraq daima tədqiq edilməsini zəruri edir. Təsədüfi deyildir ki, müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlər üzrə aparılan tədqiqatların iki ən mühüm istiqamətindən birini məhz xarici ticarət problemlərinin elmi araşdırmaları təşkil edir.

Xarici ticarət obyekt və subyekt, məkan və zaman, iqtisadi və siyasi baxımdan da olduqca geniş, müxtəlif və qeyri-mütənasib xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bütün bunlar xarici ticarətin ümumi prinsiplərini, qanunauyğunluqlarını və hüquqi əsaslarını müəyyən etsə də göstərilən amillər nəzərə alınmaqla hər bir ölkə üçün xarici ticarət siyasətinin və strategiyasının milli mənafehlərlə regional və global mənafehlərin balanslaşdırılması əsasında müəyyən edilməsini, onun elmi-nəzəri və elmi-metodoloji cəhətdən əsaslandırılmasını zəruri edir. Qeyd edilən məsələlər müasir dövrdə respublikamız üçün xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən də xarici ticarətin keçdiyi yol nəzəri və praktiki cəhətdən kompleks şəkildə araşdırılmalı və ondan ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün zəruri nəticələr çıxarılmalıdır.

İqtisadi inkişafda xarici ticarətin rolunun, mahiyyətinin və məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsində beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrini nəzərə almaq olduqca vacibdir.

Qeyd edək ki, xarici ticarətin öyrənilməsi probleminin əsası XVI-XVIII əsrlərdə merkantilizm dövründə qoyulmuşdur. Merkantilistlər xarici ticarəti sərvətin yeganə artım mənbəyi hesab edərək belə bir ideya ilə çıxış edirdilər ki, qabaqcıl ölkələr idxaldan daha çox ixrac etməli, dövlət milli iqtisadiyyatın himayəsinə əsaslanan siyasət yürütməli, yəni xaricdən idxal olunan mallara yüksək nəzarət etməli, proteksionist tariflər qoymalı, xammal istisna olmaqla ixrac, xüsusən hazır məhsulun ixracı həvəsləndirilməli və bununla da müsbət ticarət və tədiyə balansına malik olmalıdır.

Əslində bu nəzəriyyə məlum dərəcədə ölkələr arasında antaqonist münasibətlərin yaranmasının əsas səbəbi olmuşdur, çünki belə yanaşmada bir ölkə qalib, digəri isə məğlub olur.

Xarici ticarət nəzəriyyəsinin müasir inkişaf mərhələsinə qədər keçdiyi təkamül yoluna nəzər yetirdikdə aydın olur ki, sərbəst xarici ticarət əməliyyatlarının əsas mahiyyəti ilk dəfə klassik məktəbin görkəmli nümayəndəsi A.Smitin «Mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi»ndə aşkara çıxarılmışdır. O göstərirdi ki, dövlətlərarası ticarət münasibətlərinin əmələ gəlməsinin başlıca səbəbi ayrı-ayrı dövlətlərin malik olduğu təbii sərvətlər, resurslar arasındakı fərqlə izah olunur. Məhz bunun nəticəsində hər hansı bir ölkədə malik olduğu təbii üstünlük hesabına müəyyən məhsul istehsalı ucuz başa gəlir. İstehsal xərclərində olan bu fərqi A.Smit mütləq üstünlük adlandırırdı və belə bir iddia irəli sürürdü ki, xarici ticarətdən hər hansı bir ölkənin iqtisadi faydası heç də digər ölkənin ziyanı hesabına əldə edilmir, yəni xarici ticarətlə məşğul olan bütün ölkələr faydalanırlar. O, xarici ticarətin maksimum liberallaşdırılması ideyasını müdafiə etməklə hesab edirdi ki, beynəlxalq ticarət vasitəsilə ayrı-ayrı ölkələr varlandıqca dünya iqtisadiyyatı da inkişaf edir.

Klassik məktəbin digər nümayəndəsi olan D.Rikardo «Mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi»nin davamı olaraq, özünün «Müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi»ndə isbat etmişdir ki, hətta mütləq üstünlük şəraitində də az effektiv olan məhsulun çox effektiv olan məhsul istehsalı ilə əvəz edilməsi nəticəsində qazanc əldə etmək

mümkündür. Belə ki, D. Rikardoya görə, müəyyən məhsul üzrə istehsal xərci başqa ölkədən az olduqda belə onu istehsal etmək deyil, almaq daha faydalıdır. Onun fikrincə, beynəlxalq ticarətin zəruri şərti kimi eyni bir əmtəənin müxtəlif xərclərlə istehsalı çıxış etdiyindən, hər bir ölkənin digər əmtəələrlə müqayisədə daha aşağı xərclərə malik olduğu əmtəə istehsalı üzrə ixtisaslaşması məqsədəuyğun olardı.

XX əsrin 30-cu illərində formalaşmağa başlayan neoklassik məktəbin nümayəndələri əmək-dəyər nəzəriyyəsinə əsaslanan klassiklərdən fərqli olaraq, beynəlxalq ticarəti istehsal amilləri nəzəriyyəsi ilə izah etməyə başladılar. Bunlara Jan Batist Seyin «İstehsal amilləri», Eli Hekşer və Bertil Olinin «İstehsal amillərinin nisbəti», Hekşer-Olin-Samuelsonun «İstehsal amillərinin qiymətlərinin bərabərləşdirilməsi prinsipi » və s. nəzəriyyələri nümunə göstərmək olar.

İsveç iqtisadçıları E.Hekşer və B.Olin özlərinin «İstehsal amillərinin nisbəti» nəzəriyyəsində beynəlxalq ticarətin hərəkət istiqamətləri və strukurunun hansı amillərlə müəyyən edilməsini təyin etdilər. Nəzəriyyəyə görə işçi qüvvəsi ucuz olan ölkələr əmək tutumlu əmtəələr istehsalında, kapitalın qiyməti yüksək olmayan ölkələr isə kapital tutumlu əmtəələr istehsalında nisbi üstünlüyə malik olur. Sözügedən nəzəriyyəyə istinadən beynəlxalq ticarətin artması ilə müvafiq olaraq onda iştirak edən ölkələrin xeyri artır (istənilən əmtəənin istehsalında tam ixtisaslaşma mümkün olmasa da, nisbi ixtisaslaşmanın xeyri) və çoxalır. Bu isə ilk növbədə istehsal amillərinin qiymətlərinin müvazinətini təmin edir. Həmin nəzəriyyədə göstərilir ki, hər hansı bir ölkə bir tərəfdən malik olduğu bol istehsal amillərindən intensiv istifadə olunması ilə istehsal edilən malları ixrac və onlar üçün kəsirli istehsal amillərinin intensiv istifadəsilə hazırlanan malları isə idxal edirlər. Bu o deməkdir ki, ölkənin malik olduğu işçi qüvvəsi o zaman izafi hesab edilir ki, onun miqdarı ilə digər istehsal amilləri arasında nisbət bütün başqa ölkələrdən yüksəkdir. Məhsul isə o zaman əmək tutumlu hesab edilir ki, onun dəyərində işçi qüvvəsinə çəkilən xərclərin payı digər məhsulların dəyərində olduğundan çoxdur.

Pol Samuelson isə «İstehsal amillərinin nisbəti » nəzəriyyəsini inkişaf

etdirməklə onun modelini dəqiqləşdirdi və bu model Hekşer-Olin-Samuelson modeli adlandırıldı. Bu modelə görə, beynəlxalq ticarət mübadilədə iştirak edən ölkələrdə istehsalın homogen amillərinin mütləq və nisbi qiymətlərinin bərabərləşməsinə gətirib çıxarır. Daha sadələşdirilmiş şəkildə desək, ticarət nəticəsində əmtəələrin nisbi qiymətinin bərabərləşməsi son nəticədə bu əmtəələrin istehsalında istifadə edilən amillərin də nisbi qiymətlərinin bərabərləşməsinə gətirib çıxarır.

Hekşer-Olin nəzəriyyəsinin nəticələrini təsdiq etməyən təhlillər içərisində rus mənşəli amerikan iqtisadçısı Vasili Leontyev tərəfindən aparılan təhlil daha nəzərə çarpandır. V.Leontyev Hekşer-Olin teoremini ABŞ iqtisadiyyatının nümunəsində sınaqdan çıxararaq ABŞ-ın xarici ticarətini 1947, 1951 və 1967-ci illər üzrə təhlil etmiş və Hekşer-Olin nəzəriyyəsinin heç də doğru olmadığını müəyyən etmişdir. Belə ki, sözügedən nəzəriyyəyə əsasən, nisbətən baha işçi qüvvəsinə və nisbətən ucuz kapitalla (kapitaltutumlu sahələrə) malik olan ABŞ-ın idxalı əməktutumlu əmtəələrə əsaslanmalı, ixracını isə kapital tutumlu əmtəələr təşkil etməlidir. Lakin realıqda bu heç də belə deyildir, çünki ABŞ-ın ixracatı əməktutumlu, idxalatı isə kapitaltutumlu əmtəələrə əsaslanır. Müəyyən olunan bu təzad «Leontyev paradoksu» adlanır. V.Leontyev bu təzadı izah edərkən belə bir fikrə əsaslanmışdır: kapitalın həcmnin istənilən nisbətində ABŞ əməyinin bir adam ili xarici əməyin üç adam ilinə bərabərdir. Bu da öz növbəsində ABŞ-da işçi qüvvəsinin əmək məhsuldarlığının yüksək olması ilə izah edilir.

Dediklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, xarici ticarət haqqında mövcud nəzəriyyələr beynəlxalq əmtəə mübadiləsinin səbəbləri, quruluşu və səmərəliliyi haqqında məsələlərə cavab verməyə qabildir.

Müasir dövrdə geniş yayılmış nəzəriyyələrdən M.Poznerin «Texnoloji üstünlüklər», R.Vernonun «Məhsulun həyat dövrü», M.Porterin «Beynəlxalq rəqabət gücü», P.Lindertin «İstehsal amillərinin dinamikası və xarici ticarət» nəzəriyyələrini nümunə göstərmək olar.

Beynəlxalq ticarəti yeni mövqedən izah edən M.Pozner “Texnoloji üstünlüklər”

nəzəriyyəsində texnoloji fərq hipotezini irəli sürmüşdür. Bu hipotezə görə, sənaye ölkələri arasındakı ticarətin böyük bir hissəsi yeni əmtəə istehsalına əsaslanır. Bu cür əmtəələr müasir sənayeləşmiş ölkələrin novator müəssisələri tərəfindən hazırlanır və istehsal edilir. Yeniliklər isə patent və əqli mülkiyyət hüquqları ilə qorunur. Başqa bir sözlə, hər hansı bir yeniliyi ilk kəşf edən müəssisə onun inhisarçısı olur və başqalarının bu yenilikdən icazəsiz istifadə etməsinə qanunla yol verilmir. Texnoloji fərq teoreminə görə yeni bir əmtəə kəşf edən sənayeləşmiş ölkə bu əmtəənin ilk ixracatçısı olur, ancaq vaxt keçdikcə yeni əmtəə təqlid yolu ilə digər ölkələrin ixtiyarına keçir. Bu ölkələrdə əməyin ucuzluğu və ya təbii resurs üstünlükləri səbəbi ilə yeni əmtəə ilk istehsal ölkəsindən daha ucuz istehsal edilməyə başlanır. Beləcə də əmtəə daha az inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən ixrac olunmağa başlayır. Əmtəəni ilk icad edən ölkə isə bu ölkələrlə rəqabəti ududuğundan həmin əmtəəni idxal etməyə başlayır.

Texnoloji fərq teoreminin inkişaf etdirilmiş variantı isə R.Vernonun «Məhsulun həyat dövrü» nəzəriyyəsidir. Nəzəriyyədə irəli sürülən fikrə görə, ölkələrin bir qismi mövcud əmtəələr, digər bir qismi isə yeni əmtəələr üzrə ixtisaslaşırlar. Əsas mahiyyət isə bundan ibarətdir ki, bir əmtəə yeni əmtəə vəziyyətindən köhnə əmtəə vəziyyətinə keçdikcə, yəni öz «həyatı»nın müxtəlif dövrlərini yaşadıqca istehsalın coğrafi yeri də dəyişir. R.Vernona görə, texnoloji yeniliklər və yeni malların işlənməsi inkişaf etmiş sənaye ölkələrində, xüsusilə də ABŞ-da baş verir. Elmi-texniki tərəqqinin mühüm istehsal amillinə çevrilməsi, dinamik xarakter daşıyan beynəlxalq ticarətin bir sıra qanunauyğunluğunu aşkar etməyə imkan verir.

Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin inkişafında XX əsrin 80-ci illərində Amerika iqtisadçısı Maykl Porterin «Beynəlxalq rəqabət gücü» nəzəriyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. O özünün bu nəzəriyyəsində klassik və neoklassik iqtisadçıların baxışları ilə neotexnoloji məktəbin təmsilçilərinin baxışlarını bir araya gətirə bilmişdir. Bildiyimiz kim, xarici ticarətin müasir ümumi problemlərindən biri xarici ticarəti həyata keçirən firmaların maraqları ilə milli iqtisadiyatın maraqlarının

uzlaşdırılması məsələsidir. Bu problemin həlli belə bir sualı cavablandırmağa imkan verir, yəni necə olur ki, hər hansı ölkədə konkret firmalar dünya ticarətində konkret sahələrdə bir sıra məhsullar üzrə müəyyən üstünlük qazana bilirlər. Həmin suala cavab vermək üçün iqtisadçı alim M.Porter dünya ticarətinin ikidə bir hissəsini özündə cəmləşdirən on ən iri sənaye ölkələrinin şirkətlərinin praktiki fəaliyyəti üzrə tədqiqat apararaq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, dünya bazarında ölkənin rəqabət qabiliyyətinin bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə və əlaqədə olan dörd başlıca parametri mövcuddur: amillərin şəraiti; əmtəə və xidmətlərə tələb şəraiti; konkret situasiyaya uyğun firmaların strategiyası, onların strukturu və rəqabəti; ölkədə mövcud olan qohum və yaxın sahələrin xarakteri.

Hər bir ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin səviyyəsinə bir sıra amillər, o cümlədən, ölkə tərəfindən həyata keçirilən xarici ticarət siyasəti, valyuta məzənnəsindəki dəyişikliklər, bazarın konyukturu, istehsal və istehlakın strukturunda baş verən dəyişikliklər müəyyən dərəcədə öz təsirini göstərir.

Xarici ticarət siyasəti anlayışı altında dövlətin müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə digər ölkələrlə ticarət münasibətlərinə məqsədyönlü təsiri başa düşülür. Ümumiyyətlə, xarici ticarət siyasəti hər bir cəmiyyətin iqtisadi tərəqqisinin güclü faktorlarından biridir və o, bu tərəqqini sürətləndirə və ləngidə bilər. Bu siyasətin milli iqtisadiyyata, milli maraqlara müsbət təsiri onda olur ki, o dövlət tərəfindən düzgün tənzim olunmaqla ixracı stimullaşdırarsın, ölkənin ixrac potensialı artsın, yəni ixrac yönümlü istehsal sahələrinin inkişafına diqqət yetirilsin, idxalda isə ekoloji cəhətdən təhlükəsiz və əhəlinin sağlamlığı üçün zərərli olmayan malların, mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlməyə məruz qalmayan avadanlıqların, yeni texnologiyanın idxalına üstünlük verilsin.

Xarici ticarət siyasəti ölkənin beynəlxalq ticarətə müdaxilə etməsinin həcmindən asılı olaraq əsasən azad ticarət (fritrederçilik) və himayədarlıq (proteksionist) formalarında həyata keçirilir.

Azad ticarət siyasəti zamanı dövlət xarici ticarətə minimum müdaxilə siyasəti

yeridir və xarici ticarət azad bazar qüvvələri, tələb və təklif əsasında inkişaf edir.

Proteksionist siyasət zamanı isə tarif və qeyri-tarif vasitələrindən istifadə etməklə daxili bazarın xarici rəqabətdən müdafiəsi həyata keçirilir.

Xarici ticarət siyasəti hər bir ölkənin fəaliyyət məqsədindən asılı olaraq reallaşdırılır ki, bunlara aşağıdakılar daxildir:

1. Xarici rəqabətdən müdafiə: ölkələr xarici istehsalçılarla rəqabət qabiliyyətində olmayan yerli istehsalçıları müdafiə üçün idxalı məhdudlaşdırırlar.
2. İqtisadi artımın təmin edilməsi: ölkələr xarici ticarət siyasətindən iqtisadi artımın bir vasitəsi kimi istifadə etməyə çalışırlar.
3. Bazar çatışmazlıqlarının aradan qaldırılması: xarici ticarət daxili bazarın strukturunun təkmilləşdirilməsi üçün geniş şəkildə istifadə edilir.
4. Daxili iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi: xarici ticarət siyasəti işsizlik və inflyasiya kimi mənfi meyllərin aradan qaldırılması üçün istifadə olunur.
5. Dövlət büdcəsinin gəlirlə təmin edilməsi: bəzən idxala və ixraca tətbiq edilən çoxsaylı vergilər dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsində əhəmiyyətli paya malik olur.
6. Xarici bazarlarda inhisar mövqeyinin təmin edilməsi: bəzən xarici ticarət siyasətinin məqsədi dünya bazarlarında inhisar mövqə əldə etmək olur.

Yuxarıda sadalananlar onu göstərir ki, xarici ticarətin arxasında təkcə iqtisadi deyil, həm də siyasi baxımdan bir çox qanunauyğunluqlar gizlənilir.

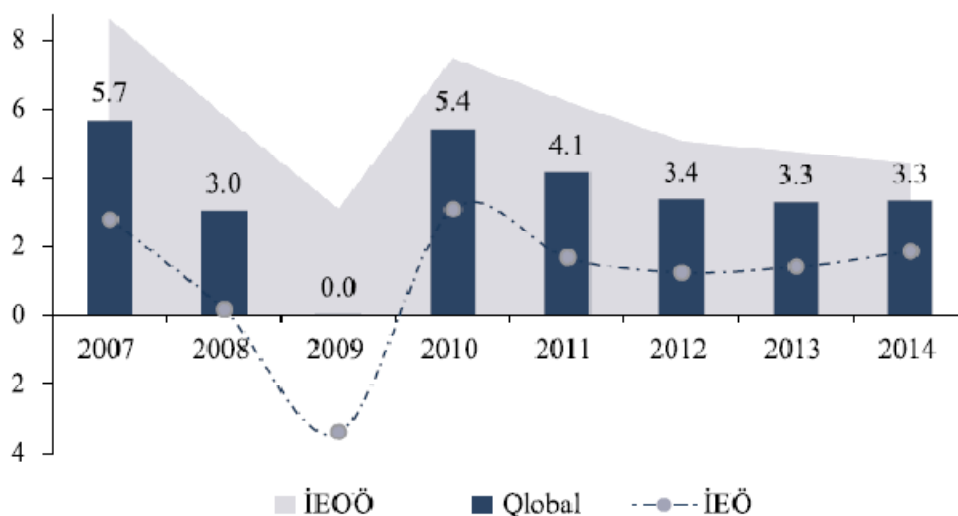
Müasir dövrdə dünyanın bir sıra ölkələrinin bazar iqtisadiyyatı sistemində keçməsi xarici ticarətin genişlənməsi üçün yeni imkanlar yaradır. Ümumiyyətlə, xarici ticarətin müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatlarına verdiyi faydanı nəzərə alıb ondan maksimum dərəcədə yararlanmaq lazımdır. Ölkənin xarici ticarət sferasındakı uğurları onun dünya iqtisadiyyatına daha sıx inteqrasiya olunduğunu və iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsinin yüksəldiyini göstərir. Corc Saksın fikrinə görə, hər hansı bir ölkənin iqtisadi həyatındakı irəliləyişi onun xarici ticarətində özünü biruzə verir. Hələlik heç bir ölkəyə dünya iqtisadiyyatından təcrid olunmuş halda sağlam milli

iqtisadiyyat qurmaq nəsimb olmayıb. Bu baxımdan da BİM-in yarıdan çoxunu əhatə edən və ayrı-ayrı ölkələrin dünya təsərrüfatı sisteminə inteqrasiyasında vacib faktor kimi çıxış edən bu amildən lazımi səviyyədə istifadə etməklə iqtisadi inkişafa nail olmaq mümkündür.

1.2. Dünya ixracının müasir vəziyyəti və inkişaf meyilləri

2014-cü ildə qlobal iqtisadi artım coğrafiqeyri-bərabər və gözləniləndən aşağı templərlə davam etmişdir. Qlobal artım böhrandan əvvəlki səviyyəyə hələ çatmamışdır. Dünya iqtisadiyyatı yüksək işsizlik və maliyyə sabitliyinin kövrəkliyi kimi problemlərlə yanaşı əmtə bazarlarındakı təskin dəyişikliklər, geosiyasi eskalasiya, kapital axınlarının coğrafiyasının dəyişməsi, kimi yeni çağırışlarla üzləşmişdir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun qiymətləndirmələrinə, əsasən 2014-cü ildə **qlobal iqtisadi artım** ötən ilki səviyyəyə bərabər olmuş və 3.3% təşkil etmişdir. İl ərzində qlobal iqtisadi artım gözlənilmədiyindən aşağı səviyyədə olmuşdur. İqtisadi artım tempi inkişaf etmiş ölkələrdə (İEO) ötən ildən 0.5% bəndi çox olmaqla 1.8%, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (İEOÖ) isə əksinə, ötən ildən 0.3% bəndi az olmaqla, 4.4% təşkil etmişdir.

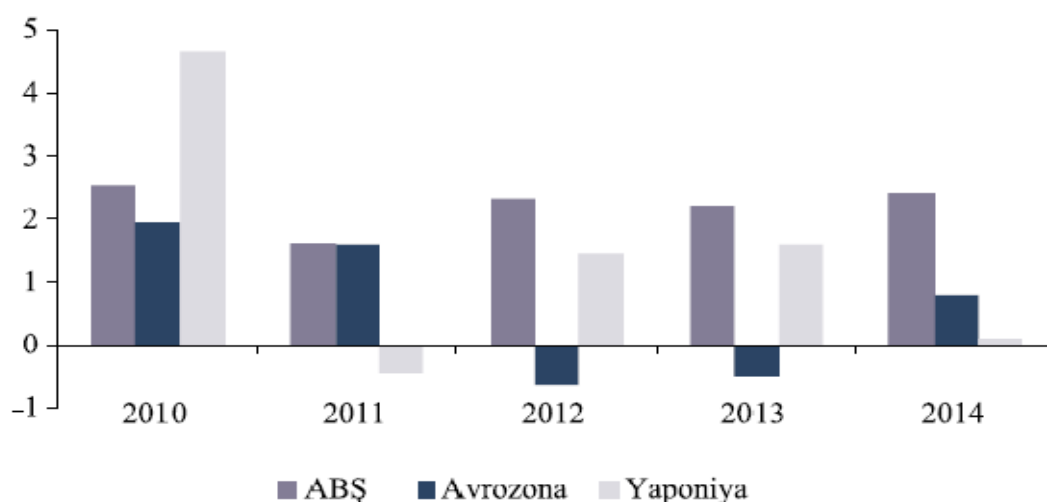
Şəkil 1.1. Qlobal iqtisadi artım, faizlə

Mənbə: Beynəlxalq Valyuta Fondu (www.imf.org)

Dünya iqtisadiyyatında artım dinamikası global iqtisadi böhrandan əvvəlki səviyyəyə çatmamışdır. Qlobal artımın gözləniləndən aşağı olması əsasən Avrozona, Yaponiya, eyni zamanda Çin, Latin Amerikas, Rusiya kimi ölkələrdə zəif iqtisadi dinamika ilə izah olunur. Dünya iqtisadiyyatının təqribən 15%-ni təşkil edən Çiniqtisadiyyatının artımı son üç dekadada 10% təşkil edirdisə, hazırda bu göstərici 7-7.5% intervalındadır. IEÖ qrupunda nisbətən yüksək artım dinamikası Böyük Britaniya (2.6%), ABŞ (2.4%) və Kanadada (2.4%) müşahidə olunmuşdur.

Şəkil 1.2. Qabaqcıl ölkələrdə iqtisadi artım, faizlə

Mənbə: Beynəlxalq Valyuta Fondu (www.imf.org)

ABŞ-da gözləniləndən daha yüksək iqtisadi aktivlik qeydə alınmışdır. Məşğulluğun artması fonunda inflyasiyanı yüksəlməməsi ABŞ iqtisadiyyatının müsbət dinamikasını xarakterizə edir. Enerji daşıyıcıları qiymətlərinin aşağı düşməsi və pul siyasətində sərtləşdirmə tədbirlərinin müəyyən müddətə təxirə salınması özəl tələbin canlandırılmasına dəstək verir. Eyni zamanda investisiyaların və ev təsərrüfatlarının istehlakının yüksəlməsinə dəstək verir. Xalis ixracın iqtisadi artıma töhfəsi ABŞ dollarının möhkəmlənməsi fonunda nisbətən zəifləmişdir. ABŞ Federal Ehtiyatlar

Sistemi il ərzində yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsini dəyişməmiş və 0.25% səviyyəsində saxlamışdır. Aylıq likvidlik dəstəyilimiti isə 15 mlrd. dollara qədər azaldılmışdır.

Yaponiyada qiymətləndirmələrə əsasən artım 0.1% səviyyəsində olmuşdur. Bu, iqtisadiyyatın böhranın formalaşdırdığı mənfi təsir dairəsindən çıxma bilmədiyini göstərir. 2014-cü ilin III və IV rüblərində isə texniki resessiya baş vermişdir. Məcmu tələbin zəifliyi Yaponiya iqtisadiyyatının ən mühüm problemi olaraq qalır. **Avrozonada** isə iqtisadi artım gözləniləndən aşağı olmaqla 0.8% səviyyəsində qiymətləndirilir. Zəif investisiya aktivliyi və deflyasiya gözləntiləri, bəzi periferiya ölkələrində borc böhranının davam etməsi iqtisadi artıma mənfi təsir edən amillərdir. Avronun məzənnəsinin ucuzlaşması şəraitində bir sıra ölkələrdə ev təsərrüfatları və biznes sektorunun xarici valyutada borcunun yüksəlməsi başlıca makroiqtisadi çağırış olaraq qalmaqdadır. Dövlət tələbinin genişlənməsi və monetar yumşalma məcmu tələbi dəstəkləyən amillər olmuşdur. Avropa Mərkəzi Bankı il ərzində yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsini ikidəfə aşağı salaraq 0.05% həddində müəyyən etmişdir. Faiz dərəcələrinin aşağı olduğu mühitdə zəif investisiya aktivliyi regionda struktur, institusional problemlər və yüksək risklərin mövcudluğundan xəbər verir. **İEOÖ-də** zəif artım əsasən Çin, Rusiya və xammal ixrac edən bir sıra digər ölkələrdəki dinamika ilə bağlıdır. Xarici tələbin məhdudlaşması və ölkə daxili aşağı özəl investisiya aktivliyi Çinin iqtisadi artım tempinə mənfi təsir edir. Çində iqtisadi artımın zəifləməsi regionun xammal ixrac edən ölkələrində də zəif dinamika ilə müşayiət olunmuşdur. Çin Mərkəzi Bankının maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsi məqsədilə kredit ekspansiyasını məhdudlaşdırmasının məcmu tələbə mənfi təsirləri dövlət investisiyaları və kreditlərinin genişləndirilməsi, kiçik və ortasa sahibkarlar üçün yeni vergi güzəştlərinin müsbət təsirləri ilə qismən neytrallaşdırılmışdır. Enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin aşağı düşməsi məcmu tələbi dəstəkləyən digər amil olmuşdur. **Qlobal işsizlik** özünün böhrandan əvvəlki səviyyəsi – 5.6%-ə düşməsinə baxmayaraq, qlobal iqtisadiyyatın ən mühüm problemi olaraq qalmaqdadır. Dünyanın əksər ölkələrində

artımın potensialdan aşağı səviyyədə reallaşması yeni işyerlərinin açılmasına mənfi təsir edir. Məşğulluğun artımını göstərən “Qlobal məşğulluq indeksi”nin illik artımı 1.5% təşkil edir ki, bu da böhrandan əvvəlki dövrlə müqayisədə 0.5% bəndi aşağıdır. İEO-də, xüsusilə Avrozonanın bəzi ölkələrində işsizlik səviyyəsində artım müşahidə edilir. ABŞ və Almaniyada isə qlobal böhranın başlamasından ötən dövr ərzində işsizliyin əhəmiyyətli azaldılması mümkün olmuşdur. İEO-də məşğulluğun artımında zəif artım müşahidə olunsada işsizlik 2013-cü ildəki səviyyədə qalmışdır. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) məlumatlarına görə dünyada işsiz insanların sayı 200 milyondan artıqdır ki, bunun da 73 milyon nəfəri gənclərin payına düşür. İşsizlik səviyyəsi ABŞ-da 5.6%, Avrozonada 11.4%, Yaponiyada isə 3.4% həddindədir. Avropada ən yüksək işsizlik müşahidə olunan ölkələr Yunanıstan (26%), İspaniya (24%) və Xorvatiya (16%), işsizliyin ən aşağı olduğu ölkələr isə Avstriya (4.9%), Almaniya (4.8%) və Lüksemburqdur (5.9%). Bütün dünyada **gənclər arasında işsizlik** səviyyəsi il ərzində yüksək olaraq qalmışdır. BƏT-in proqnozlarına görə qlobal artım tempinin zəif davam etməsi halında, 2019-cu ilədək dünyada işsizlərin sayı 212 mln. nəfərə qədər yüksələ bilər. Qlobal işsizlik səviyyəsini böhrandan əvvəlki həddə qaytarmaq üçün növbəti 5 ildə 280 mln. yeni işyerinin yaradılması tələb olunur.

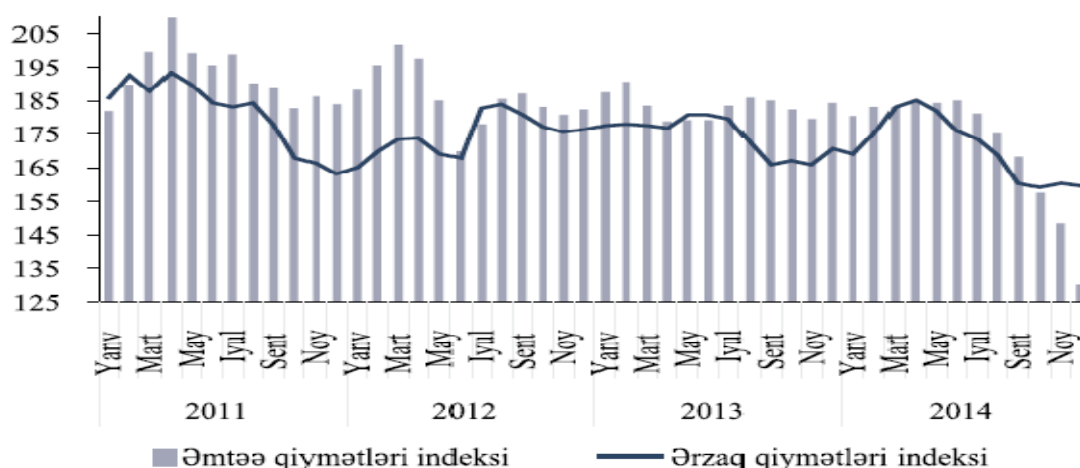
Şəkil 1.3. Qlobal ticarətin həcmində artım, faizlə

Mənbə: UNCTAD (www.unctad.org)

Son global iqtisadi böhranın başlamasından 6 ilin keçməsinə baxmayaraq, **global ticarət** həcmnin genişlənməsi zəif templərlə davam edir. Hesabat ilində global ticarətin artım tempi ötənillə müqayisədə 0.3% bəndi azalaraq 3.1% təşkil etmişdir. İdxalın həcmi inkişaf etmiş ölkələr üzrə 3%, inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə isə 3.6% artmışdır. Resursla zəngin ölkələrin ticarətdə payı əhəmiyyətli səviyyədə düşməkdədir. Hökumətlərin iqtisadi artımın azalmasını proteksionist siyasətilə kompensasiya etməyə çalışması **global ticarətə** mənfi təsir edən amillərdəndir. BMT-nin hesablamlarına görə 2008-ci ildən etibarən G20 ölkələri tərəfindən təqribən 1244, yalnız 2014-cü ildə isə 93 müxtəlif proteksionist tədbir həyata keçirilmişdir. Qlobal artımın zəifləməsi beynəlxalq xarici investisiya axınlarına da öz təsirini göstərir. 2014-cü ildə birbaşa xarici investisiya axınlarının həcmi təxminən 8% azalmışdır.

Şəkil 1.4. Əmtəə və ərzaq qiymətləri indeksi, 2005=100

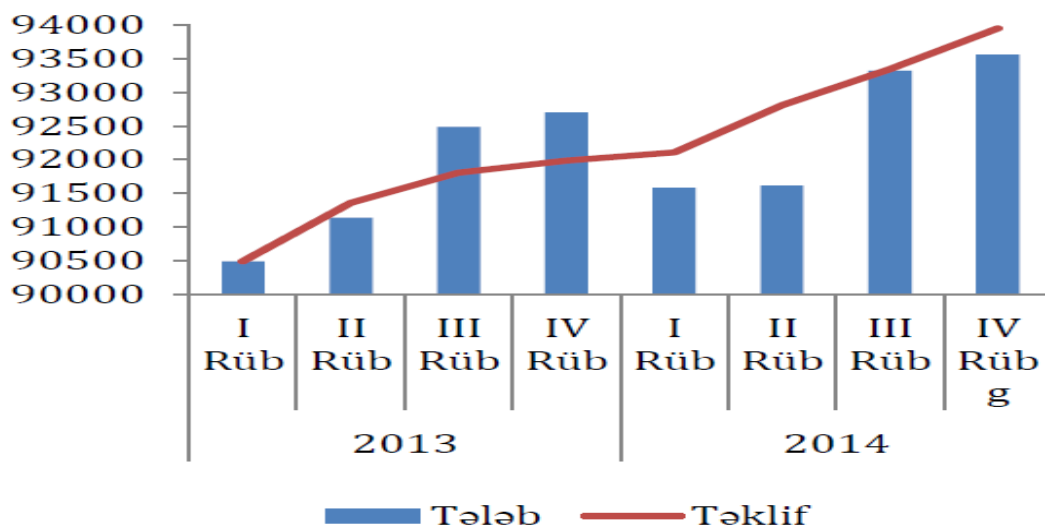

Mənbə: Beynəlxalq Valyuta Fondu (www.imf.org)

2014-cü ildə global **BXİ** daxilolmalarında İEOÖ-in payı 56% təşkil etmişdir. BXİ daxilolmalarının həcmnin böyüklüyünə görə ilk 5 ölkədən 4-ü İEOÖ qrupuna daxildir. Çinə ötən il ərzində 128 mlrd. ABŞ dolları həcmində BXİ daxil olmuşdur ki, bu dünyada ən yüksək göstərici hesab olunur. ABŞ Federal Ehtiyatlar Sisteminin kəmiyyət yumşaldılması siyasətindən tədricən imtina edəcəyi ehtimalları kapital

dollarının möhkəmlənməsi kimi azaldıcı amillər təsir etmişdir. Dünya Bankının hesablamalarına görə neftin qiymətinin 30% düşməsi qlobal iqtisadi artıma 0.5% bəndi artırıcı təsir göstərir. Neftin qiyməti neft ixrac edən ölkələr üçün fiskal gəlirlilik sərhədindən aşağı, lakin neftin hasilatı maye dəyərindən yüksəkdir. Əksər neft ixracatçıları ölkələrində cari əməliyyatlar balansının profisiti azalmışdır.

Şəkil 1.6. Dünya bazarında neft tələb və təklif, min barel/gün

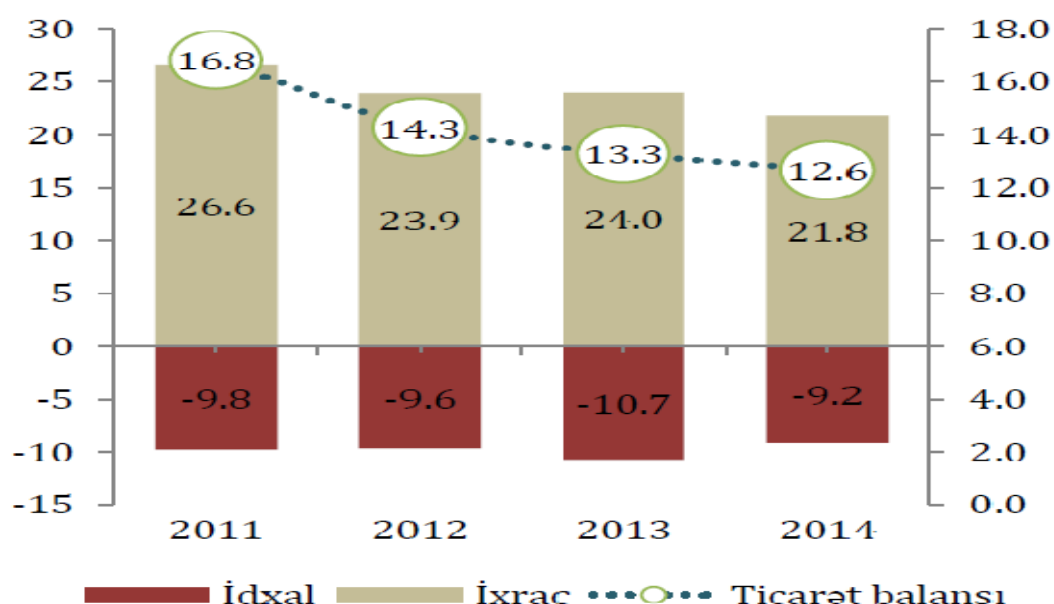
Mənbə: Bloomberg, Reuters, Bank of America

1984-cü ildən bəri neftin qiymətinin 6 ay ərzində 30%-dən çox azaldığı 5 epizod müşahidə olunmuşdur. 1985-86-cı illərdə neft 67% ucuzlaşaraq, 31.72\$-dan 10.42\$-a, 2008-ci ildə 72% ucuzlaşaraq, 146.08\$-dan 36.61\$-a düşmüşdür. 2014-cü ildə neftin qiymətinin kəskin enməsinin 2008-ci ildə baş vermiş anoloji hadisədən əsas fərqi odur ki, bu dəfə neftin qiymətində enmə diapazonu digər əmtəələrə müqayisədə daha çox olmuşdur. BVF-nin proqnozlarına görə neftin dünya bazarında orta qiyməti (Brent, WTI və Dubai Fateh markaları üzrə) 2015-ci ildə 56.73 ABŞ dolları, 2016-cı ildə isə 63.88 ABŞ dolları təşkil edəcəkdir.

1.3. Azərbaycanın ixracının strukturu və ixrac siyasətinin əsas xüsusiyyətləri

2014-cü ildə ölkənin əlverişli xarici ticarət mövqeyi qorunmuş, ticarət balansı profitli olmuşdur. Dövlət Gömrük Komitəsinin (DGK) məlumatlarına əsasən 2014-cü ildə xarici ticarət dövriyyəsi 31 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, bunun da 21.8 mlrd. ABŞ dolları ixracın, 9.2 mlrd. ABŞ dolları isə idxalın payına düşmüşdür. Dövr üzrə xarici ticarət balansının profiti 12.6 mlrd. ABŞ dolları olmuş, ixrac idxalı 2.4 dəfə üstələmişdir.

Şəkil 1.7. Azərbaycanın xarici ticarət balansı, mlrd.ABŞ dolları

Mənbə: Dövlət Gömrük Komitəsi (www.customs.gov.az)

İxracın 53%-i Avropa İttifaqı (Aİ) ölkələri, 3.8%-i isə MDB ölkələrinə yönəlmişdir. İdxalın isə 33.8%-i Aİ-nin, 22.7%-i MDB-nin payına düşmüşdür.

İxracda yüksək tempə artan mallara misal olaraq meyvə-tərəvəz, içkilər, neft məhsulları, kimya sənaye məhsulları, plastmassa və onlardan hazırlanan məmulatlar və sairəni göstərmək olar. İdxalı daha çox artan mallara isə ot, bitki yağları, kərə yağı, şəkər, tütün, mebel və s. aiddir. Ötən ildə bir sıra məhsul qrupları üzrə idxalın azalması

yerli istehsalın genişlənməsilə izah edilir.

Cədvəl 1.1. 2014-cü ildə əsas ixrac məhsullarının dinamikası

No	Malların adı	2013-cü il ərzində	2014-cü il ərzində	2014-cü ilin ümumi ixracına nisbətən %-lə	2013-cü ilin ixracına nisbətən %-lə
	İxrac - cəmi	23 975 416.97	21 828 608.88	100.00	91.05
1	Xam neft	20 244 052.78	18 404 936.62	84.32	90.92
2	Neft məhsulları	1 208 548.20	1 365 020.84	6.25	112.95
3	Təbii qaz	701 980.20	304 684.00	1.40	43.40
4	Meyvə-tərəvəz	250 772.00	291 084.52	1.33	116.08
5	Çay	44 342.99	31 245.06	0.14	70.46
6	Bitki və heyvan mənşəli piylər və yağlar	227 883.45	190 334.67	0.87	83.52
7	Şəkər	243 642.48	221 205.17	1.01	90.79
8	Spirтли və spirtsiz içkilər	30 941.49	31 875.40	0.15	103.02
9	Kimya sənayesi məhsulları	57 169.58	76 118.95	0.35	133.15
10	Plastmassa və onlardan hazırlanan məmulatlar	122 103.71	156 979.32	0.72	128.56
11	Pambıq iplik	24 463.70	13 964.23	0.06	57.08
12	Qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	96 370.75	43 921.11	0.20	45.58
13	Alüminium və ondan hazırlanan məmulatlar	82 816.23	86 780.62	0.40	104.79
14	Digərləri	640 329.40	610 458.40	2.80	95.34

Mənbə: Dövlət Gömrük Komitəsi (www.customs.gov.az)

Azərbaycanın xarici ticarət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi sahəsində görülən genişmiqyaslı tədbirlərdir. Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu, onun bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında həyata keçirilməsi və ölkəmizin beynəlxalq münasibətlər sisteminin bərabərhüquqlu üzvünə çevrilməsi respublikamızda xarici ticarətin tənzimlənməsi sistemi qarşısında olduqca mühüm və tamamilə yeni vəzifələr qoyurdu. Təsadüfi deyildir ki, xarici ticarət Azərbaycanda iqtisadi islahatların daha sürətli getdiyi bir

sahədir. Bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərin əsas istiqaməti isə xarici ticarətin bazar prinsiplərinə uyğun olaraq liberallaşdırılması yolunda addımlamaqdır.

Azərbaycanın xarici ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsi və liberallaşdırılması məqsədilə bu günə qədər 30-dan artıq qanun və bir sıra normativ-hüquqi sənədlər qəbul olunmuşdur ki, onlardan aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

- “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin təşkili haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 iyun 1994-cü il tarixli, 222 sayılı Qərarı;
- “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 20 iyun 1995-ci il tarixli Qanunu (1998-ci il tarixli 583 sayılı, 1999-cu və 2008-ci il tarixli 643-IQD sayılı əlavə və dəyişikliklərlə);
- “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli, 609 sayılı Fərmanı;
- “1999-2002-ci illərdə Ticarətin İnkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın qəbul edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 iyul 1999-cu il tarixli Fərmanı;
- “Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 iyul 1997-ci il tarixli Fərmanı;
- Azərbaycan Respublikası ərazisinə idxal olunan, Əlavə Dəyər Vergisindən azad olunmuş malların siyahısı haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 13 iyul 2000-ci il tarixli 124 sayılı Qərarı;
- “Azərbaycan Respublikası ərazisinə idxal olunan, aksiz vergisinə cəlb olunan mallara aksiz vergilərinin dərəcələri haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 19 yanvar 2001-ci il tarixli, 20 sayılı Qərarı;
- “Azərbaycan Respublikasında ixrac-idخال əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri və gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan yığımların miqdarı haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 aprel 2001-ci il tarixli, 80 sayılı Qərarı;

– “İxrac nəzarəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının 26 oktyabr 2005-ci il tarixli Qanunu və s.

Ölkədə qəbul edilmiş qanunlarla daxili və xarici kvota və lisenziyaların (qismən) ləğvi, strateji məhsullarla xarici ticarətin mərkəzləşdirilməsi qaydasının aradan qaldırılması, qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi, dövlət sifarişlərinin ləğvi və s. kimi tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu isə xarici ticarətin liberallaşdırılması üçün çox mühümdür.

Xarici ticarət siyasəti hər şeydən əvvəl Azərbaycan Respublikasının öz təbii sərvətləri üzərində suverenliyi prinsipini reallaşdırmağa xidmət edir. Bu məqsədlə xarici ticarət siyasəti:

1. Ölkəmizin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə cəlb edilməsini və inkişaf etmiş ölkələrin bazar strukturuna yaxınlaşdırılmasını, o cümlədən, müstəqil xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsində və tənzimlənməsində müstəsna hüququnu təmin etməli;

2. Daxili və xarici iqtisadi sahibkarlığın azadlığı prinsipini həyata keçirməli;

3. Təsərrüfat subyektləri arasında ayrı-seçkiliyə yol vermədən, onların hüquq bərabərliyi prinsipini qorumaq;

4. Qanunun aliliyi prinsipini təmin etməlidir.

Qeyd edək ki, ölkənin xarici iqtisadi, o cümlədən ticarət əlaqələrinin daha da liberallaşdırılması və genişləndirilməsi, bu sahədə bazar iqtisadiyyatı tələblərinə cavab verən müasir qaydaların müəyyən edilməsi məqsədi ilə təsdiq olunmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında» 1997-ci il 24 iyun tarixli 609 nömrəli Fərmanına əsasən ölkədə istehsal, emal, təkrar emal olunan malların ixracında rezidentlər sərbəstdirlər və bir sıra hallardan başqa onların fəaliyyətinə məhdudiyyət qoyulmur. Həmin Fərmanla, eyni zamanda, idxal-ixrac əməliyyatları üzrə gömrük nəzarətinin təşkili qaydaları müəyyən edilmişdir.

Başqa sözlə, bəzi mallar istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasında istehsal

olunan bütün malların ixracına icazə tələb olunmur və onlar gömrük orqanlarında yalnız bəyan edilməklə ixrac edilirlər. Fərmanda ixracına məhdudiyyət qoyulmuş və "respublika ixracatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən mallar" adlandırılan mallara neft və neft məhsulları, elektrik enerjisi, əlvan metallar və pambıq məhlucı daxil edilmişdir.

Qeyd edək ki, dövlət bölməsində özəl bölməyə nisbətən xarici ticarətin liberallaşdırılması daha məhdud xarakter daşıyır. Məsələn, kreditə ixrac əməliyyatları, konsiqnasiya yolu ilə ixrac əməliyyatları və müvəqqəti ixrac əməliyyatları kommersiya strukturları tərəfindən sərbəst surətdə aparıldığı halda, dövlət müəssisələri tərəfindən bu əməliyyatlar müqavilələrin bağlanması və müvafiq dövlət orqanında qeydiyyatdan keçirilməsi yolu ilə aparılır.

Rezidentlər tərəfindən öz vəsaitləri, konsiqnasiya və ya dövlət zəmanətinə əsaslanmayan kreditlər hesabına aparılan idxal əməliyyatları üzrə bağlanmış müqavilələr, bir sıra mallar istina olmaqla, sərbəst surətdə (yalnız gömrük orqanlarına bəyan edilməklə) həyata keçirilir.

Xarici iqtisadi fəaliyyət ölkənin təhlükəsizliyi və ümumxalq mənafelərinin qorunması baxımından tənzimlənir. Bildiyimiz kimi, xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsi metodu ilə həyata keçirilir.

Tarif metodu ilə tənzimləmə əsasən daxili bazarın xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorunmasına yönəldilir. Burada idxal gömrük rüsumları başlıca rol oynayır. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının «Gömrük Tarifi haqqında» Qanunu Azərbaycan Respublikasında daxili bazarın xarici bazarla səmərəli əlaqəsini təmin etməklə xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi olan gömrük tarifinin formalaşdırılması və tətbiqi, həmçinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddindən keçən mallardan rüsum tutulması qaydalarını müəyyən edir. Qanuna əsasən, gömrük tarifinin tətbiqinin əsas məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan Respublikası üzrə idxalın əmtəə strukturunu səmərəliləşdirmək;

- Azərbaycan Respublikası ərazisində malların gətirilməsi və çıxarılmasının, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etmək;
- valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilməsi və bu ərazidən çıxarılması üzərində səmərəli nəzarət etmək;
- Azərbaycan Respublikasında malların istehsal və istehlak strukturunda mütləq dəyişikliklər üçün şərait yaratmaq;
- Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatını xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq;
- Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə səmərəli inteqrasiyasına şərait yaratmaq.

Azərbaycan Respublikasında 4 tarif dərəcəsi müəyyən edilmişdir: investisiya təyinatlı mallar, dərman və kənd təsərrüfatında istifadə olunan maddi-texniki resurslar üçün-0 faiz, əksər mallar üçün-15 faiz; qalan mallar üçün-5 faiz və 10 faiz.

İxrac gömrük rüsumlarının dərəcələri və onların tətbiq olunduğu malların siyahısı, həmçinin xarici iqtisadi tənzimlənmənin qeyri-tarif tədbirləri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən olunur. Azərbaycan Respublikasının əlverişli ticarət rejimi tətbiq etdiyi ölkələrin malları üçün ixrac gömrük rüsumları dərəcələrinin son həddi isə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təyin olunur.

Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı gömrük rüsumları tətbiq edilir:

1. Advalor – malların gömrük dəyərində görə faizlə hesablanan gömrük rüsumudur.
2. Spesifik rüsum – mal vahidinə görə müəyyən olunmuş dəyərlə hesablanan gömrük rüsumudur.
3. Kombinə edilmiş rüsum – advalor və spesifik rüsumun birgə tətbiqindən ibarət gömrük rüsumudur.

Ölkəyə idxal zamanı bir sıra məhsullar gömrük rüsumundan azad edilmişdir. Bunlara uşaq geyimləri və ləvazimatı, dərman malları, tibb avadanlığı və məmulatları,

hökumətlərarası sazişlər üzrə qarşılıqlı razılaşmalara əsasən alınan mallar, materiallar, texnologiya və ya avadanlıqlar; Azərbaycan Respublikasına müvəqqəti olaraq gətirilmiş və gətirilmə şərtlərinə görə müəyyən olunmuş müddətdə dəyişiklik etmədən xaricə aparılması nəzərdə tutulan mallar, müəssisələrin istehsal tələbatı üçün gətirilən xammal, material, məmulat və avadanlıqlar; humanitar və texniki yardım, xeyriyyə məqsədilə gətirilmiş mallar, avadanlıqlar və s. idxal rüsumundan azad edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasından digər xarici dövlətlərə ikitərəfli azad ticarət haqqında saziş olduğu təqdirdə malların ixrac və idxalına gömrük rüsumu tutulmur. Gömrük tənzimləmə mexanizmini bir az yumşaltmaq və təkmilləşdirmək üçün Azərbaycan Respublikası bir sıra dövlətlərlə– Türkiyə, Rusiya, İran, Ukrayna, Qazaxıstan, Böyük Britaniya, Finlandiya və başqaları ilə əlverişli şərait rejimi yaratmışdır.

Ölkəmizdə xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin ikinci mühüm üsulu kimi qeyri-tarif tənzimləmə çıxış edir. “Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 sentyabr 2002-ci il tarixli 782 sayılı Fərmanına əsasən, bir sıra malların–etil spirtinin, alkollu içkilərin (pivədən başqa), tütün məmulatlarının istehsalına, idxalına və satışına lisenziyalaşdırma tətbiq olunur. Bundan əlavə barter əməliyyatlarına da bir çox qeyri-tarif məhdudiyyətləri (müqavilələrin qeydiyyatdan mütləq keçirilməsi, ekvivalentliyin təmin edilməsi məcburiyyəti, vaxt məhdudiyyəti və s.) qoyulmuşdur.

İxracı və idxalı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin sərəncamı əsasında aparılan malların siyahısı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli, 609 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi Qaydalarının 1 nömrəli əlavəsində verilmişdir. Həmin siyahı silah və hərbi texnika, onların istehsalı üçün zəruri olan ehtiyat hissələri, barıt, partlayıcı maddələr, partlayış və pirotexnika vasitələri, nüvə materialları, texnologiyaları, avadanlıqları və qurğuları, xüsusi qeyri-

nüvə materialları, radioaktiv şüalanma mənbələri (radioaktiv tullantılar da daxil olmaqla), Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövriyyəsi məhdudlaşdırılan narkotik vasitələr və psixotrop maddələr, habelə kimyəvi zəhərlər, silahlanma və hərbi texnikanın yaradılması üçün istifadə olunan elmi-texniki məlumatın və texnologiyaların, material və avadanlıqların ayrı-ayrı növləri, qan, qan komponentləri və onlardan hazırlanan preparatları əhatə edir.

Qeyd edək ki, “Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydaları”nın 1 nömrəli əlavəsinin siyahısı yivli və yivsiz idman, ov silahlarının və ya hədəfə atəş açmaq üçün digər silahların, kombinasiya edilmiş yivli və yivsiz silahların, onların hissə və ləvazimatlarının, patronlarının, pnevmatik silahlar üçün gülləciklərin (3601 (yalnız ov üçün nəzərdə tutulan barıt), 9305 (döyüş sursatı istisna olmaqla, yalnız ov və idman üçün nəzərdə tutulan mallar); 9306 21 000 0; 9306 29 400 0; 9306 29 700 0) idxalına və ixracına şamil edilmir və göstərilən malların (əşyaların) idxalı və ixracı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 24 avqust tarixli, 769 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Xidməti və mülki silahın Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi və Azərbaycan Respublikasından aparılması qaydaları”na uyğun olaraq tənzimlənilir.

İxracı və idxalı müvafiq dövlət orqanlarının rəyi alınmaqla aparılan spesifik malların (xidmətlərin və əqli mülkiyyətin) siyahısı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli, 609 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi Qaydalarının 2 nömrəli əlavəsində verilmişdir. Həmin siyahıya aşağıdakılar daxildir:

İxrac üzrə - çöl heyvanları, yabanı bitkilər və qazıntılarda tapılmış heyvan sümükləri; vəhşi heyvanlardan və yabanı bitkilərdən dərman istehsalı üçün xammal; ilan, böyə və əqrəb zəhərləri; Azərbaycan Respublikası ərazisində quruda və dəniz iqtisadi zonası hüdudlarında yerləşən istilik enerji və mineral xammal yataqları haqqında və rayonlar üzrə məlumat; ixtiralar, «nou-hau» və elmi tədqiqat işlərinin nəticələri (ixrac nəzarətinə düşənlər istisna olmaqla); incəsənət əsərləri, kolleksiya

əşyaları və əntiq mallar; Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövriyyəsinə nəzarət edilən psixotrop maddələr.

İdxal üzrə - bitkilərin mühafizəsi üçün istifadə edilən kimyəvi vasitələr; baytarlıq təbabətində tətbiq edilən dərman, bioloji preparatlar və baytarlıq ləvazimatları; dərman preparatları, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövriyyəsinə nəzarət edilən psixotrop maddələr və tibbi ləvazimatlar; Azərbaycan Respublikası ərazisində xidmətlərin göstərilməsi üzrə - inşaat fəaliyyəti (mühəndis-axtarış, layihə, tikinti-quraşdırma və buraxılış-sazlama işləri); yük və sərnişin daşınması, nəqliyyat ekspeditor xidmətləri; rabitə xidmətləri (beynəlxalq, şəhərlərarası, şəhər, kənd, sellülar, reysinq, radiotrank, kabel televiziyasının qurulması və istismarı, sürətli poçt xidmətlərinin göstərilməsi); vəkillik və digər hüquqi xidmətlər.

Ölkədə daxili və xarici ticarət rejimləri əhəmiyyətli dərəcədə liberallaşdırılmış, dövlət sifarişləri sistemi, idxal və ixrac kvotaları ləğv edilmiş, lisenziya almaq tələbi və ixracın əvvəlcədən qeydiyyatdan keçirilməsi sistemləri aradan qaldırılmışdır.

Azərbaycanın xarici ticarətinin səmərəliliyinin (ixrac edilən məhsulların istehsalı və satışı xərclərinin əldə edilən valyuta gəlirlərinə nisbəti) təhlili göstərir ki, xarici ticarət əməliyyatları ölkəmiz üçün əhəmiyyətli dərəcədə sərfəlidir, lakin dünya qiymətlərinin səviyyəsi respublikamızın ixracında, xüsusən ixracda xammal üstünlük təşkil etdiyi hallarda səmərəliliyi təmin etməyə bilir.

Məlumdur ki, texnologiyanın ölkə daxilində istehsalı baha başa gəlir. Ona görə də dövlət istehsalın yeni texnika, texnologiya və informasiya vasitələri ilə yeniləşdirilməsi üçün xaricdən onları sərfəli qiymətlərlə idxal edir. Bu isə inkişafa doğru atılan məqsədəuyğun bir addımdır.

Azərbaycanın iqtisadiyyatında gedən inkişaf prosesi, sahibkarlıq və biznes mühitinin yaxşılaşması beynəlxalq hesabatlarda da öz əksini tapmışdır.

Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı olan Dünya İqtisadi Forumunun ekspertlər qrupu tərəfindən dünya ölkələrinin beynəlxalq iqtisadi sistemdə rolu, dünya ticarətinə

inteqrasiyası, idxal və ixracın stimullaşdırılması və bu kimi məsələlərə dair hazırlanan 2008-2009-cu illər üzrə hesabatında ölkələrin daxili və xarici bazarlara çıxışı, gömrük orqanlarının effektiv işləməsi, nəqliyyat və kommunikasiya infrastrukturu, həmçinin biznes mühitinin indeksləri və yerləri müəyyənləşib. Respublikamız ticarət sistemində inteqrasiya indeksi reytinginə görə yüksək göstərici ilə dəyərləndirilib. Belə ki, Azərbaycan bu sahə üzrə Ukrayna, Braziliya, Qazaxıstan, Argentina, Rusiya kimi ölkələri geridə qoyub.

Forumun hesabatında beynəlxalq ticarət sistemində inteqrasiya səviyyəsinə görə Azərbaycan 3,77 indeksi ilə 121 ölkə arasında 70-ci pillədə qərarlaşıb. Həmin siyahıda Ukrayna 3,76 indeksi ilə 71-ci, Braziliya 3,58 indeksi ilə 87-ci, Qazaxıstan 3,49 indeksi ilə 93-cü, Argentina 3,46 indeksi ilə 97-ci, Rusiya isə 3,29 indeksi ilə 109-cu yerə layiq görülüb. Azərbaycan daxili və xarici bazarlara çıxışı səviyyəsinə görə isə 4,07 indeksi ilə 52-ci, qardaş Türkiyə isə reytingdə 4,19 indeksi ilə 48-ci yerdə qərarlaşıb. Gürcüstan, Ermənistan, Türkmənistan və Belarus kimi ölkələr isə ümumiyyətlə, hesabatda yer almayıb.

Dünya İqtisadi Forumunun qiymətləndirmələrinə görə ticarətin ölkədəki inkişafı, "gömrüyün effektivliliyi" kateqoriyası səbəbindən geri qalır. Bu göstərici üzrə Azərbaycan 2,91 indeksi ilə 103-cü yeri tutub, baxmayaraq ki, respublikada idxala olan maksimal gömrük rüsumu dərəcəsi 15 faiz təşkil edir.

Nəticə etibarlı ilə qeyd edək ki, hazırda Azərbaycan Respublikasında ticarətin tənzimlənməsi sahəsində ticarətin maksimum liberallaşdırılması, onun ümumi iqtisadi inkişafın tələblərinə uyğun şəkildə tənzimlənməsi mexanizminin müəyyənləşdirilməsi və əsas etibarilə milli maraqlarımızın təmininə söykənmiş xarici ticarət siyasətini formalaşdıran bütün dövlət strukturlarının fəaliyyətinin ticarət sahəsində mövcud olan problemlərin həllinə yönəldilməsi istiqamətində əməli tədbirlər həyata keçirilir. Azərbaycan milli istehsalın dəstəklənməsi məqsədi ilə proteksionist siyasətin tətbiqinə ehtiyac duymur, çünki belə siyasət bir tərəfdən milli istehsalın artımı və milli istehsalçının müdafiəsinə, digər tərəfdən iqtisadiyyatda

durğunluq hallarına, inhisarçılığın artımına və yerli məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin azalmasına gətirib çıxara bilər.

Yekun olaraq qeyd edək ki, hazırda regionda və dünyada baş verən iqtisadi, siyasi, mədəni hadisə və proseslərdə Azərbaycan dövləti layiqincə təmsil olunur, öz mövqeyini bildirir və mənafeələrini qoruyur. Respublikamızda həyata keçirilən demokratik islahatlar, iqtisadi dəyişikliklər və xarici siyasət bu gün dünyanın ən qüdrətli dövlətlərinin, nüfuzlu təşkilat və qurumlarının diqqətini Azərbaycana yönəlmiş, beynəlxalq hüquq normalarına uyğun qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın qurulmasına və inkişafına əlverişli zəmin yaratmışdır.

FƏSİL 2.

AZƏRBAYCANIN STRATEJİ MƏHSULLAR İXRACININ TƏHLİLİ

2.1. Neft və qaz strateji məhsullarının istehsalı və ixrac potensialı

Son iki əsrdə neft-qaz ehtiyatları Azərbaycanın iqtisadi həyatında mühüm mərhələni formalaşdıraraq, həm də milli dəyərlərdə öz əksini tapmışdır. Ölkəmizin malik olduğu təbii sərvətlərin ən geniş əhatəli hissəsini təşkil edən neft resursları üzərində qurulan sənaye indi də, iqtisadiyyatımızın aparıcı sahəsi olaraq özünü göstərir. Yanacaq-enerji kompleksinin 2/3 hissəsini özündə birləşdirən neft sənayesi həm də, respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının əsası kimi iqtisadi dirçəlişi stimullaşdıran mühüm sahədir.

Ekspertlərin hesablamalarına görə dünyada neftin potensial ehtiyatları 540 milyard tona çatır. Sübut olunmuşdur ki, dünya neft ehtiyatlarının 3/4 hissəsindən çoxu OPEK ölkələrində, yarısından çoxu isə 4 Orta Şərq ölkəsində-Səudiyyə Ərəbistanı, İran, Kuveyt və İraqdadır. Dünya neft ehtiyatlarının 1/4 hissəsi və OPEK ehtiyatlarının 1/3 hissəsi təkcə Ərəbistanın payına düşür.

Ekspertlərin fikrinə görə keçmiş SSRİ və Şərqi Avropa ölkələrinin neft ehtiyatları 32,4 milyard ton, başqa sözlə desək, məcmu dünya ehtiyatlarının 6 faizi qədər qiymətləndirilir. Alimlərin fikrincə bu göstərici regiona kifayət qədər investisiya yönəldiyi şəraitdə texniki tərəqqi və geoloji kəşfiyyat sahəsində mütərəqqi yeniliklər sayəsində əhəmiyyətli dərəcədə artırıla bilər.

Dünya neft ehtiyatları içərisində Azərbaycanın xüsusi çəkisi 0,6 faiz təşkil edir. Əgər bu ehtiyatları dünya regionları ilə müqayisə etsək, onda görərik ki, onun ehtiyatları Cənub-Şərqi Asiya, Avstraliya, Okeaniya ölkələrinin ümumilikdə ehtiyatlarına bərabərdir və Qərbi Avropanın ehtiyatlarını təqribən 2 dəfə üstələyir.

Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti Geofizika və Mühəndis Geologiyası İstehsalat Birliyinin məlumatına görə Azərbaycanın quru və dəniz sektorunda 625-dən çox antiklinal tipli qarışıqlar var. Bunlar çox perspektivli neftli-qazlı laylardır.

Ümumiyyətlə isə, neft sənayesinin bütün inkişafı dövründə 64 neft və qaz yatağı kəşf edilmişdir. Hal-hazırda quruda 37, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda 17 yataq istismara verilmək ərafəsindədir. İndiyə qədər torpağın qatlarından 1,4 milyard ton neft, 450 milyard kub metrədən çox qaz çıxarılmışdır. İlk neft ehtiyatlarının işlənməsi dərəcəsi quruda 87 faiz, dənizdə 53 faiz təşkil edir.

Azərbaycanın neftçixartma sənayesinin əsas inkişaf perspektivləri dəniz yataqlarının mənimsənilməsi və Xəzərin potensial strukturlarından asılıdır. Belə ki, respublikanın neft sənayesinin potensial resurslarının təqribən yarısı Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda cəmləşmişdir. Bir sıra iri neft yataqlarının aşkarlanması bunu bir daha təsdiq edir. Bu resursların geoloji və geofiziki metodlarla öyrənilmə dərəcəsi cəmi 34 faiz təşkil edir.

Qonşu respublikalarla müqayisə etdikdə görürük ki, Azərbaycanda sənaye istehsalının ümumi həcmində yanacaq-energetika kompleksinin xüsusi çəkisi 1991-ci ildəki 16%-dən artaraq 2001-ci ildə 73%-ə çatmışdır. Əlbəttə bunu normal hal hesab etmək olmaz. Yaxın gələcəkdə başqa sahələrin inkişaf etməsi nəticəsində bu sahənin xüsusi çəkisi azalacaq.

Ölkə iqtisadiyyatının bu gün əsas və aparıcı sahəsi neft-qaz sənayesi hesab edilir. Neft-qaz sənayesi milli və iqtisadi təhlükəsizliyin əsas başlıca komponenti kimi çıxış edir. Ölkə büdcəsinin 60-70%-i onun vəsaiti hesabına formalaşır.

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrdə neft ehtiyatlarının tükənməsi haqqında fikirlər dolaşır. Əlli il əvvəl planetdə neft hasilatı illik 500 milyon ton həddində olanda dünya ehtiyatları 20 milyard ton hesab edilirdi və yaxın 20-25 il ərzində ehtiyatların tükənəcəyi ehtimal olunurdu. Lakin yeni perspektivli nəhəng yataqların kəşfi belə proqnozları reallığa çevirmədi.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, ərazi və şelfdə potensial neft ehtiyatlarının 40-50%-i, təbii qazın 80%-i bu gün hələ kəşf edilməmiş qalır.

Geoloji tədqiqatlarda belə bir aşkar müəyyənlik var ki, respublika ərazisinin 12-14%-i, neft-qaz yataqlarının mövcudluğu baxımından kifayət qədər öyrənilməmişdir və burada perspektiv neft-qazlılıq baxımından tam qiymətləndirilməmiş müxtəlif kateqoriyalı ehtiyatların olduğu güman edilir.

Neft-qaz sənayesinin texniki-iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsində ilk öncə ehtiyatlar və hasilat göstəricilərinə nəzər yetirək. 130 illik tarixi mərhələni aşmış sənaye üsullu hasilat dövründə laylardan 1,8 milyard tondan çox karbohidrogen çıxarılmışdır. Bunun 470 milyard m³ təbii qaz, qalan hissə isə kondensatla birlikdə neftdir. Hasilat payı: quruda 935 milyon ton neft, 130 milyard m³ qaz, dənizdə 470 milyon ton neft, 340 milyard m³ qaz təşkil edir. Quruda rekord hasilat neft 1941-ci ildə 23450 milyon ton, dənizdə 1970-ci il 13 milyon ton, təbii qaz quruda 1970-ci ildə 10 milyard m³, dənizdə 1982-ci ildə 14 milyard m³ olmuşdur.

İndiyədək açılmış 71 neft-qaz yatağının 54-də, o cümlədən, dənizdə yerləşən 38 yataqdan 17-sində istismar davam edir. Quruda ümumi toplumda indiyədək aşkarlanan 90-dan çox neftli-qazlı sahədən 43-ü sənaye əhəmiyyətli yataq kimi istismara cəlb edilmişdir. Azərbaycan nefti dünya bazarında marker növünə görə, yüksək keyfiyyətli təbii xammal kimi qəbul edilir.

Xəzərdə hasilatda sürətlənən meyillər respublikanın neft-qaz potensialına yeniliklər gətirmişdir. Hazırda Xəzərin Azərbaycan sektorunda karbohidrogen ehtiyatlarının ümumi həcmnin 6-8 milyard ton neftə bərabər olması daha çox səslənməkdədir. Quru sahələrində də proqnoz ehtiyatları 1 milyard ton həcmində ehtimal edilir. Ümumilikdə ölkənin karbohidrogen ehtiyatları orta hesabla 8 milyard ton neftə ekvivalent tutulur. Bu, indiki əhali sayında bir nəfər üçün 1000 tona yaxındır. Digər tərəfdən bu göstərici ayrı-ayrılıqda dünyanın inkişaf etmiş 7 sənaye dövlətlərindən xeyli yüksəkdir. Ehtiyatların həcminə görə, respublikamız Şərqi Avropa, Avstraliya və Okeaniya, Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində xeyli irəlidə

gedir. Bizim Xəzər şelfində aşkarlanan qaz ehtiyatları dünya ehtiyatlarının 1%-i həcmində qiymətləndirilir.

Ölkədə quru sahələrində neft hasilatını artırmaq üçün xeyli ehtiyat imkanları mövcuddur.

Respublika axtarış qazmasının geofiziki üsulları ilə müəyyən edilmiş 32 strukturunda 140 milyon tondan çox neft ehtiyatı vardır. Bununla belə perspektivli sahələrdə 337,3 milyon ton neftin olduğu təsdiqini almışdır.

Azərbaycanın Enerji Nazirliyinin məlumatına əsasən, Azərbaycanın imzaladığı müqavilələri əhatə edən regionlarında 6-8 milyard barel neft ehtiyatı vardır. Sadəcə Azəri-Çıraq-Günəşli yataqlarının neft ehtiyatı 730 milyon tondur. Yuxarıda verilən məlumat əsasında Azərbaycanın dünya neft ehtiyatlarının 0.7%-nə sahib olduğunu deyə bilərik.

Azərbaycanın neft ehtiyatları aşağıdakı kimi göstərilmişdir:

Cədvəl 2.1. Şərqi Avropa və Avroasiya ölkələrində təsdiq olunmuş neft ehtiyatları (milyon barel)

Ölkələr/İllər	2008	2009	2010	2011	2012
Azərbaycan	7.000	7.000	7.000	7.000	7.000
Belarus	198	198	198	198	198
Qazaxstan	30.000	30.000	30.000	30.000	30.000
Rusiya	75.954	76.650	77.403	77.403	80.000
Türkmənistan	600	600	600	600	600
Ukrayna	395	395	395	395	395
Özbəkistan	594	594	594	594	594

Mənbə: OPEK-in illik statistik bülleteni (www.opec.org)

Orta Asiya və Qafqazda xam neftin mövcud olduğunun bilinməsi XIII əsrə qədər uzanır. XIX əsrin sonlarına doğru, regiondakı güclər, dünya gücləri və neft şirkətləri arasında böyük bir rəqabət başladı. Neft bazarındakı nüfuzunu itirməkdən qorxan Rusiya, 1895-ci ildə Amerikan Standart Oil, The Rotchilds və Nobel şirkətləri arasında bir müqaviləni baykot etdi. Regiondakı rəqabət, etnik münaqişələri, bürokratiya və nisbətən az inkişaf etmiş hüquqi və ticari icralar daartan nisbətdə alovlanırdı.

XIX əsrdə texnologiyanın inkişafı neft ehtiyatlarının yüksək səviyyədə istifadəsini mümkün etdi və regionun nəzarəti üçün verilən mübarizələr də artdı. Rəqabət əsas olaraq, Qafqaz və Xəzər dənizi ətrafında mərkəzləşdi. Regiondan çıxan xam neft XX əsrdə hər iki dünya müharibəsində də mühüm rol oynadı. Qafqazın neft sahələrinin mühafizəsi müttəfiqlərin ən əsas işi oldu. İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində, Qafqaz nefti Hitlerin kəşfiyyatçılarının ən əsas hədəfi idi. 1939-cu il Alman Rus paktından sonra, Qafqazdan çıxardılan Sovet nefti Alman neft idxalının 1/3-ni təşkil edirdi. 1942-ci ildə Almaniya regionun təbii sərvətləri üzərindəki hakimiyyəti ələ keçirtmək üçün mütəmadi olaraq hücumlar təşkil etdi.

Sovet dövründə Azərbaycanın öz təbii resurslarından çox istifadə edə bilmədiyi, ittifaqın neft ehtiyaclarının böyük bir hissəsini qarşıladığı müşahidə edilir. Neft hasilatını və ixracını artırmaq məqsədilə neft sənayesinə qoyulan sərmayələrdə qeyri-mütənasib artışı müqabilində, digər sənaye sahələrinə qoyulan sərmayələr getdikcə azalmışdır.

SSRİ-nin dağılmasından sonra demək olar ki, bütün dünyanın diqqəti müstəqilliyini qazanan Türk dövlətlərinə çevrildi. Zəngin neft və təbii qaz ehtiyatlarına sahib olan bu dövlətlər təəssüf ki, tək başlarına neft və təbii qaz ehtiyatlarını istifadə edə biləcək maddi və texniki gücə sahib deyildilər.

Azərbaycanın Xəzər dənizindəki neft hasilatı və inkişafı Günəşli, Çıraq, Azəri və Kəpəz olmaqla 4 sahədə cəmləşmişdi. Ancaq, sadə texnologiyanın istifadəsi səbəbiylə həm hasilatda, həm də hasil edilə biləcək ehtiyatlarda azalma problemləri ilə qarşı qarşıya qalınmışdı. 1980-ci ildə neft hasilatı 14.7 milyonton idisə, bu rəqəm getdikcə azalaraq 1990-cı ildə 12.5 milyon ton, 1995-ci ildə 9.2 milyon tona və 1996-cı ildə isə 9.1 milyon tona düşmüşdür. Neft hasilatındakı bu azalma, köhnə texnologiyaların istifadəsi və neft çıxartma avadanlıqlarının təmirindəki nöqsanlar səbəbiylə məhsuldarlığın azalmasından qaynaqlanmışdır.

Azərbaycanın sahib olduğu zəngin neft yataqlarının istifadəsi üçün 1992-ci ilin sentyabrında Azəri neft və Azneftkimya birləşdirilərək Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti

(The State Oil Company of the Azerbaijan Republic-SOCAR) yaradıldı. Neft hasilatının artırılması və mövcud ehtiyatlarının yaxşılaşdırılması ancaq müasir texnologiyanın istifadəsi və yeni layihələr həyata keçirtməklə mümkün ola biləcəkdi. Azərbaycanın sahib olduğu iqtisadi gücü və texnologiyası mövcud ehtiyatların istifadəsi və inkişafı üçün kifayət etmirdi. Buproblemlər Azərbaycanı böyük neft şirkətləri ilə müttəfiqliyini zəruri edirdi.

Ölkədə həm quruda, həm də dənizdə neft çıxarılır. Quruda çıxarılan neft daha çox Abşeron yarımadasında çıxarılır. Azərbaycanın neft müqavilələri əsasən dəniz yataqları üzərində cəmləşmişdir. Azərbaycan böyük neft şirkətləri ilə imzaladığı müqavilələrlə neft ehtiyatlarını ölkə iqtisadiyyatına cəlb etməyi hədəf olaraq seçmişdir. Bu hədəf istiqamətində, qurudakı yataqlar da daxil olmaqla 20 sentyabr 1994-cü ildən etibarən Azərbaycanda dünyanın 19 ölkəsindən 33 şirkətin iştirakı ilə 23 beynəlxalq neft müqaviləsi imzalanmışdır. Hasilatın Bölgüsü Müqavilələri 25-30 illik dövrü əhatə edir. Qərarlaşdırılan sərmayənin ümumi həcmi 60 milyard dollardan çoxdur. Neft layihələrinin həyata keçirilməsində 72-si yerli olmaqla 400 şirkət iştirak edir. Şirkətlərin fəaliyyətləri inşaatdan ekoloji xidmətlərə qədər uzanır. Yerli və xarici şirkətlər arasında müttəfiqlik, müasir texnologiyaların, materialların, idarə etmə texnikalarının istifadəsinə imkan yaradır və beləliklə mərkəzi idarəetmə tipindən bazar iqtisadiyyatına keçiddə böyük rol oynayır.

2.2. Neft və qaz strateji məhsullarının ixracının mövcud vəziyyəti və dinamikası

Neft qaz-sektorunun makroekonomik çevrədə əhəmiyyəti bu sektorun ÜDM-in strukturunda, dövlət büdcəsinin gəlirlərində və xarici ticarət dövriyyəsindəki pay nisbəti ilə ölçülür. Həmin pay bölgüsünün ölkə iqtisadiyyatında optimal korelyasiyası inkişaf üçün mühüm sayır. Əks halda belə vəziyyət müdhiş «Hollandsindromu» adlanan iqtisadi fenomenlə müşayiət oluna bilər. Hekşer-Olinin nəzəriyyəsinə əsaslanan bu iqtisadi fenomen praktik müstəvidə böyük neft

industriyası yaratmış bir sıra ölkələrdə (*Norveç, İngiltərə, Meksika və s*) müxtəlif səviyyədə və müxtəlif illərdə özünü biruzə vermişdir. Hadisənin özəyində 1960-1970-ci illərində Şimal dənizində Niderland dövlətinin təbii qazın hasilatı ilə bağlı həyata keçirdiyi iqtisadi strategiyanın acı nəticələri dayanır. Belə ki, ölkədə təbii qaz bolluğu yeni iqtisadi situasiya yaradaraq onun geniş ixracına rəvac vermiş, nəticədə ölkə büdcəsi və iqtisadiyyatı əsaslı dərəcədə təbii qaz kapitalının inhisarına keçmişdir. Yerdəyişməyə məruz qalmış gəlir artımı nəticəsində ənənəvi ixracat yönümlü emal sənayesi sahələrində istehsalın məhdudlaşması və ölkədə çatışmayan əmtəələrin idxalının yüksəlişi baş vermişdir. Xarici bazarlardan asılılıq şəraitində dəyişən qiymət meylləri isə ölkəni çətin staqnasiya vəziyyətinə salmış, əhalinin sosial vəziyyətini çətinləşdirərək gəlirlərinin aşağı düşməsi ilə müşayiət olunmuşdur . Bütün bunlarla yanaşı vurğulanmalıdır ki, xammal ixracı heç də qorxulu məqam deyildir. Bu model də ölkə iqtisadiyyatının yüksəlişinə səbəb olur və ona təmənilə heç də pis baxılmamalıdır. Bir çox inkişaf etmiş ölkələr Kanada, Böyük Britaniya, Norveç və digərlərinin iqtisadiyyatlarında xammal ixracı əhəmiyyətli çəkiyə malikdir . Ona görə də, bu strategiyada başlıca prinsip ondan ibarətdir ki, belə vəziyyətdən sui-istifadə edilməsinə yol verilməsin. Həm də nəzərdən qaçırılmasın ki, bu sindrom avtarkiyalı iqtisadiyyatların məhsulu deyil. Onun qaynaqlandırان ticari integrasiya sistemidir. Bundan irəli gələrək daha acı perspektivləri hədəf götürən neft istehsalçısı ölkələr vəziyyətdən çıxış üçün müvafiq Mineral Xammal Fondları yaradır və neft gəlirləri üzrə spekulativ əməliyyatlar reallaşdırırlar. Bū gün Azərbaycanda həyata keçirilən biçimli neft strategiyası ilə ölkəmizdə bu sindromun yaşanması amilini təmənilə nəzarətə götürmüşdür. Bu nəzarətin əsasında isə dövlət büdcəsində optimal təsbit edilən neftin ixrac satış qiyməti, ARDNF təsisatlandırması və digər makro iqtisadi mexanizmlər dayanır .

Neft-qaz sektorunun ÜDM-in strukturundakı payı bu sahədə ən mühüm markroekonomik göstərici olaraq çıxış edir. Neft-qaz istehsalçıları olan inkişaf etmiş ölkələrdə neft qaz-sektorunun ÜDM-in strukturundakı payı 20-30%-dən çox olur.

Ümumən isə neft-qaz sənayesi ənənəviləşmiş belə ölkələr üçün müvafiq standartın 20-25% olması optimal hesab edilir. Burada həmçinin ÜDM-in adambaşına düşən həcmnin 20-25\$ mindən yuxarı olması da şərtlidir. Azərbaycan bu göstəricilər hazırda 48,5% və 6008\$ təşkil edir .

Statistika əsasən 2010-cu ildə qeyri-neft sektorunun artım templəri 7,9% olmaqla neft-qaz sektorunun artım templərini bir neçə bənd üstələmişdir. Lakin nəzərə alındada ki, neft-qaz-sektorunun həcm tutumu olduqca miqyaslı və rəqabətədavamlıdır, onda bu artım templərini o qədər də qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Nəzəri hesablamalara görə buradakı artım deflyatorun yaxın 20 il üçün hər il 2-3 olması təminatı daha əsaslı nəticələrə gətirib çıxaracaqdır .

Cədvəl 2.2. Azərbaycanın ÜDM-də neft və qeyri-neft sektorlarının payı

Mln.manatla	2010	2011	2012	2013
Ümumi daxili məhsul - cəmi,	42 465,0	52 082,0	54 743,7	57 708,2
neft-qaz sektoru	20 409,5	25 829,9	24 487,3	24 035,1
neft-qaz sektorunun payı	48,1%	49,6%	44,7%	41,6%
qeyri-neft sektoru	22 055,5	26 252,1	30 256,4	33 673,1
qeyri-neft sektorunun payı	51,9%	50,4%	55,3%	58,4%

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (www.stat.gov.az)

Zəngin karbohidrogen resurslarına malik ölkəmizdə ildən-ilə neft və təbii qaz hasilatı, neft məhsullarının istehsalı və ixracı artırılmaqla iri həcmdə valyuta daxilolmaları təmin edilmişdir.

Cədvəl 2.3. Azərbaycanın ixracında neft və qeyri neft sektorunun xüsusi çəkisi, %-lə

	2011	2012	2013
İxrac	100,0	100,0	100,0
Neft sektoru	94,4	93,1	92,7
Qeyri-Neft sektoru	5.6	6.9	7.3

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (www.stat.gov.az)

Bütövlükdə, 2001-2013-cü illərdə 172,6 milyard dollar dəyərində karbohidrogen (mineral yanacaq, neft və neft emalı məhsulları) ixrac olunmuşdur ki, bu da ümumi ixracın 94 faizini təşkil etmişdir.

Cədvəl 2.4. Xam neft ixracının ümumi ixracda xüsusi çəkisi

İllər	Xam neft ixracı, mlrd.dollar	Ümumi ixrac, mlrd.dollar	Neft ixracının payı
2014	18,4	21,8	84,4
2013	20,2	24	84,2
2012	20,2	23,9	84,5
2011	22,9	26,6	86,1
2010	18,5	21,4	86,5
2009	12	14,7	81,6
2008	44,2	47,8	92,5
2007	3,2	6,1	52,5

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (www.stat.gov.az)

2001-2013-cü illərdə xam neft ixracının dəyəri 154,6 mlrd.dollar təşkil etmişdir ki, bu da ümumi ixracın 84 faizi, karbohidrogen ixracının isə 90%-i deməkdir.

2001-2013-cü illəri əhatə edən dövr ərzində illik neft hasilatı 3 dəfə artmışdır və bütövlükdə bu illərdə 436,5 mln.ton neft hasil edilmişdir. Hasil edilmiş xam neftin fiziki həcmnin təqribən 63 faizi, yəni 272,7 mln. tonu ixrac edilmiş, digər hissəsi isə emal olunmuş neft məhsulları şəklində (avtomobil benzini, kerosin və s.) ölkə daxilində və xaricində reallaşdırılmışdır.

Cədvəl 2.5. Neft hasilatı və ixracı mln.ton

	2010	2011	2012	2013	2014
Neft hasilatı, mln.ton	50,8	45,6	43,4	43,5	38,8
Neft ixracı, mln.ton	44,5	39,0	36,8	36,7	33,0
Neft ixracının hasilatda payı, %	87,6	85,5	84,6	84,4	85,0

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (www.stat.gov.az)

2001-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun daxilolmaları 101 milyard ABŞ dolları səviyyəsində olmuş, bu vəsaitin təqribən 36%-i (35.8 mlrd. dolları) yığma yönəldilmiş, 64%-i (64.2 mlrd. dolları) isə istifadə edilmişdir.

Ümumilikdə isə 2003-2013-cü illər ərzində Neft Fondu tərəfindən dövlət büdcəsinə edilən transfertlərin həcmi 46,4 milyard manat (59 mlrd.dollar) təşkil etmişdir ki, bu da həmin illərdə istifadə olunmuş Fond vəsaitlərinin təqribən 90 faizini, dövlət büdcəsi gəlirlərinin isə 47 faizi təşkil edir.

Aparılan təhlillərdən də göründüyü kimi ölkənin iqtisadi inkişafında neft amili və dünya neft bazarında konyunktur dəyişiklikləri böyük rol oynayır. Bu baxımdan cari ilin ikinci yarısından etibarən dünya neft bazarında qiymətlərin aşağı düşməsi, xüsusilə də büdcədə proqnozlaşdırılmış səviyyədən də az olması ciddi narahatçılığa səbəb olmuşdur. Belə ki, 2014 və 2015-ci ilin dövlət büdcəsində neftin 1 barelinin

qiyməti müvafiq olaraq 100 və 90 dollar səviyyəsində proqnozlaşdırılmış, Neft Fondundan nəzərdə tutulmuş transfertlərin həcmi isə müvafiq olaraq 50.8 və 53.4 faiz təşkil edir. Hazırda dünya bazarında neftin 1 barelinin qiyməti 70 dollara yaxındır və gələn büdcə ilində də neftin qiymətinin aşağı səviyyədə qalması ehtimal olunur. Bunu əsasən aşağıdakı amillərlə izah etmək olar:

1) Tələbatın azalması, lakin bunun qarşılığında hasilatın (təklifin) OPEK tərəfindən azaldılmaması. Məlumdur ki, dünya neft bazarının əsas istehlakçıları ABŞ, Çin və Yaponiyadır. OPEK-in məlumatlarına əsasən, 2013-cü ildə bu ölkələrdə gündəlik neftə olan tələbat müvafiq olaraq 18,9 mln., 10 mln. və 4.5 mln. barel həcmində olmuşdur ki, bu da neft üzrə dünya tələbatının 37,2 faizini təşkil edir. 2015-ci ildə ABŞ-ın neft tələbatının əksər hissəsinin daxili ehtiyatların hesabına ödəməyi planlaşdırması və Çinin iqtisadi artım templərinin 8 faizdən 7 faizə, Yaponiyanın iqtisadi artım templərinin 1 faizə qədər azalması neft qiymətlərinin aşağı düşməsinə səbəb olacaqdır. Bütün bunların fonunda OPEK-in neft hasilatını azaltmaması (OPEK 2011-ci ildə razılaşdırıldığı kimi neft istehsalının həcmi gündə 30 milyon barrel həcmində saxlamaq qərarına gəlib) və neft hasil edən digər ölkələrin neft gəlirlərini artırmaq üçün hasilatı daha da genişləndirməsi neft qiymətlərinin azalmasını daha da sürətləndirir.

2) Digər tərəfdən bu, iqtisadi məntiqlə izah olunmayan sırf geoiqtisadi və geosiyasi amillərlə bağlıdır. Bunlara misal olaraq, bəzi ölkələrə, xüsusilə bizə qonşu olan ölkələrə - Rusiyaya və İrana iqtisadi sanksiyaların tətbiq edilməsini, Yaxın Şərqdə baş verən hadisələr xüsusilə İraqda, Suriyada, Liviyada müharibələri göstərmək olar ki, bütün bunlar isə təbii ki, qlobal təhlükələri və təhdidləri daha da gücləndirir, dünya bazarının konyunkturasının qeyri-sabit olmasına səbəb olur.

Bununla belə, dünya neft qiymətlərinin uzun müddətli dövrdə aşağı səviyyədə qalması ehtimal olunmur. Bunu hər şeydən əvvəl iki amillə izah etmək olar:

1) Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı tərəfindən verilən proqnozlara görə dünya üzrə iqtisadi artım templərinin yüksəlməsi növbəti illərdə neftə tələbatın,

xüsusilə İƏİT-in üzvü olmayan ölkələr hesabına çoxalmasını və 2016-cı ildən başlayaraq neft qiymətlərinin yüksəlməsi ehtimalını artırır. Qeyd edək ki, 2013-cü ildə bu artım 3.2 faiz təşkil etmişdirsə, 2014 və 2015-ci ildə müvafiq olaraq 3.4 və 4 faiz səviyyəsində proqnozlaşdırılmışdır.

Cədvəl 2.5. 2014-cü ildə strateji enerji ixracının vəziyyəti

2.5.1. Saygac göstəriciləri əsasında

Məhl adı	Miqdarı
Xam neft, ton <i>o cümlədən:</i>	33 040 963.4
- <i>Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri ilə</i>	26 871 531.5
- <i>Supsa boru kəməri ilə</i>	4 232 675.7
- <i>Şimal boru kəməri ilə</i>	1 018 248.0
- <i>Dəmir yolu nəqliyyatı ilə</i>	918 508.2
Qaz kondensatı (Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri ilə)	2 195 068.5
Təbii qaz, min m ³	8 565 438.7
Elektrik enerjisi, min kVt/s	322 001.2

2.5.2. Gömrük bəyannamələri əsasında

Məhl adı	Miqdarı	Dəyəri (min ABŞ dolları)
Xam neft, ton	23 611 888.95	18 404 936.62
Neft məhsulları, ton	2 105 061.51	1 365 020.84
Təbii qaz, min m ³	1 825 686.76	304 684.00
Elektrik enerjisi, min kVt/s	588 316.58	31 261.38

Mənbə: Dövlət Gömrük Komitəsi (www.customs.gov.az)

2) Bununla yanaşı, OPEK-in əksər üzvləri öz dövlət büdcələrindəki balans neftin bir barrelinin 80 dollar olduğu səviyyədə az-çox saxlaya bilərlər, lakin neftin qiymətlərinin uzun müddət bundan aşağı səviyyədə qalması onların büdcələrinə çox

ciddi təsir göstərəcək və OPEK ölkələrinin gələcəkdə hasilatı azaltmasına məcbur edəcəkdir ki, bu da neft qiymətlərinin yüksəlməsinə səbəb olacaqdır.

Təbii ki, dünya bazarında neft qiymətlərinin aşağı düşməsi 2014 və 2015-ci illərdə də büdcə gəlirlərinin müvafiq olaraq 66,0 və 65,3 faizinin neft-qaz sektorundan daxilolmalar təşkil edən Azərbaycan üçün də təhlükələr və təhdidlər yaradır. Lakin Azərbaycanın mövcud makroiqtisadi vəziyyəti bu təhlükələri dəf etmək və dünya bazarında konyunktur dəyişikliklərinə tab gətirmək və hətta böhranlı şəraitdə də iqtisadi artımı təmin edə bilmək gücündədir. Bunu bir sıra göstəricilərlə xarakterizə etmək olar:

1) Kifayət qədər ehtiyat vəsaitlərin - strateji valyuta ehtiyatlarının toplanılması. Hazırda Azərbaycanın strateji valyuta ehtiyatları 53 milyard dollar məbləğindədir ki, bunun da ÜDM-ə nisbəti 90 faiz təşkil edir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, bu vəsait heç bir valyuta gəlirləri olmadan Azərbaycanın idxalını indiki səviyyədə 5 dəfə ödəyə bilər. Eyni zamanda strateji valyuta ehtiyatlarının həcmi Azərbaycanın xarici dövlət borcundan 8.3 dəfə çoxdur ki, bütün bunlar da ölkədə dayanıqlı iqtisadi inkişafın və fiskal sabitliyin təmin olunmasına zəmanət verir.

2) Neftin qiymətinin 2015-ci ilin dövlət büdcəsində proqnoz qiymətindən aşağı olması təqdirdə bir neçə ssenarilərin hazırlanması - ssenarili yanaşma. Qeyd edək ki, Neft Fondunda bu ssenarilərin reallaşdırılması üçün kifayət qədər vəsait mövcuddur. 2015-ci ilin dövlət büdcə gəlirlərində Neft Fondundan transfertlər 53.4 faiz təşkil edir. Hər il dövlət büdcəsinə transfertlərin olmasına baxmayaraq, Neft Fondunun vəsaitləri xeyli artmışdır. Belə 2003-cü illə müqayisədə 2014-cü ilin oktyabr ayına kimi bu vəsait 45 dəfə artmışdır. 2014-cü ilin 1 oktyabr tarixinə olan məlumata əsasən, Neft Fondunun vəsaitləri 37.3 mlrd. dollar həcmindədir ki, bu da strateji valyuta ehtiyatlarının 70 faizini, ÜDM-in isə 63 faizini təşkil edir.

3) Növbəti illərdə qeyri-neft sektorlarını, xüsusilə kənd təsərrüfatı, İKT, turizm sahələrini sürətlə inkişaf etdirməklə, ixracda onların payını artırmaqla Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi neftdən asılılığı azaldacaqdır. Artıq ölkə

iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun artım templərinin və xüsusi çəkisinin neft sektorunun artım templərini və xüsusi çəkisini üstələməsi, ümumi investisiya qoyuluşlarında qeyri-neft sektorunun payının çox olması meyilləri daha da güclənmişdir. 2013-cü ildə qeyri-neft və neft sektorlarının ÜDM-də payı müvafiq olaraq 57 və 43 faiz, artım templəri isə müvafiq olaraq 10 və 1 faiz təşkil etmişdir. 2014 və 2015-ci illərdə də bu nisbət qeyri-neft sektorunun xeyrinə dəyişəcək. Bu illərdə qeyri-neft sektorunun payı müvafiq olaraq 60 və 66 faiz, artım templəri isə müvafiq olaraq 8.1 və 8.2 faiz səviyyəsində proqnozlaşdırılmışdır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, neft sektorunda 2014-cü ildə 2.2 faiz azalma və 2015-ci ildə 2.1 faiz artım gözlənilir. Bununla yanaşı, 2015-ci ildə əsas kapitala yönəlcək ümumi investisiyaların həcmi 19.8 mlrd.manat proqnozlaşdırılır ki, bunun da 14 mlrd. manatı, yəni 70 faizi qeyri-neft sektorunun payına düşəcəkdir.

4) Gələcəkdə Azərbaycanın neft ixracatçı ölkəsindən qaz ixrac edən ölkəyə çevrilməsi. Azərbaycanda təbii qaz ixracına 2006-cı ildən başlanılmışdır. 2006-2013-cü illər ərzində illik təbii qaz hasilatı 3.2 dəfə artmışdır və qaz ixracı isə fiziki həcm ifadəsində 46 dəfə, dəyər ifadəsində isə 220 dəfə artmışdır ki, bu da neft hasilatı və neft ixracının artım templərindən xeyli yüksəkdir.

FƏSİL 3.

AZƏRBAYCANIN STRATEJİ MƏHSULLAR İXRACININ İNKİŞAF PERSPEKYİVLƏRİ

3.1. XXI əsrdə Azərbaycanın enerji strategiyası və onun prioritet istiqamətləri

1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycan dövləti hərbi təcavüz, daxili çəkişmələr və iqtisadi çətinliklər ilə üzləşmişdir. 1993-cü ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin ölkə rəhbərliyinə qayıdıışından sonra qısa müddət ərzində sabitlik bərpa olundu və ölkənin iqtisadi imkanlarının səfərbər olunması, dövlətin malik olduğu təbii sərvətlərinin istismarına xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədi ilə cəsarətli siyasi addımlar atıldı. Bu baxımdan Azərbaycanın neft və qaz ehtiyatlarının genişmiqyaslı istismarına xarici investisiyaların cəlb edilməsində 1994-cü ilin sentyabrın 20-də Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" yataqlarının birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında xarici neft şirkətləri ilə bağlanmış "Əsrin müqaviləsi" xüsusi yer tutur. Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə bağlanmış bu müqavilə Azərbaycan xalqının rifah halının yaxşılaşdırılmasında yeni dövrün əsasını qoydu. "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması ilə müstəqil Azərbaycan dövlətinin tarixində yeni milli neft strategiyası həyata keçirilməyə başlandı. Təmali ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan bu strategiyanın gerçəkləşməsi və beynəlxalq neft şirkətləri ilə sazişlərin imzalanması sayəsində ölkənin neft ehtiyatlarının istismarına çoxmilyardlı xarici investisiyalar cəlb edildi. Məhz bu müqavilədən sonra dünya dövlətlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatına marağı artdı, ölkəmizin beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsinə güclü təkan verildi. Müqavilənin imzalanması ilə xalqımızın öz sərvətləri üzərində sahiblik hüququ bir daha təsdiq edildi və eyni zamanda Azərbaycan iqtisadiyyatının dünyaya açıq olması bir daha nümayiş etdirildi. "Əsrin müqaviləsi"nin bağlanması Azərbaycanın bir dövlət kimi tanınmasına, onun dünya iqtisadi sisteminə qoşulmasına və beynəlxalq aləmdə mövqeyinin

möhkəmləndirilməsinə şərait yaratdı. Beynəlxalq neft sazişlərinin imzalanması ilə neft sazişlərində iştirak edən şirkətlərin dövlətləri ilə səmərəli və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın inkişafı üçün əsaslı təməl quruldu, ölkənin geosiyasi mövqeyinin daha da möhkəmlənməsi, dünya iqtisadiyyatına integrasiya prosesinin sürətlənməsi üçün şərait yarandı.

«Əsrin müqaviləsi» neft sənayemizin yeni mərhələsinin lokomotivi olaraq ardınca çoxsaylı müqavilələri çəkib gətirmiş, respublikaya heyrat doğuracaq səviyyədə investisiya axınını təmin etmişdir. Ümumiyyətlə, «Əsrin müqaviləsi» də daxil olmaqla Azərbaycan dünyanın 20-dən artıq ölkəsinin 30-dan çox şirkəti ilə neft və qaz yataqlarının birgə işlənməsinə dair 33 Hasilatın Pay Bölgüsü sazişi imzalamışdır. Bütün bunlarla əlaqədar ölkədə neft sənayesinin inkişafını sürətləndirmək üçün mühüm infrastruktur yaranışları və dəyişiklikləri aparılmışdır. Konkret olaraq, «Azəri Layt» markalı yüksək dəyərli Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxışı üçün ilk logistik layihələr həyata keçirilmiş, daxili (Səngəçal, Dübəndi) və xarici (Novorossiysk - Rusiya və Supsa - Gürcüstan) neft terminalları yenidən qurulmuş, Bakı-Supsa, Bakı-Novorossiysk neft kəmərləri işə salınmışdır. Bu ərəfədə neft tariximizdə daha bir əlamətdar hadisə isə, 1999-cu ilin noyabr ayının 18-də İstanbulda «Çırağan» sarayında «Ankara bəyannaməsi»nə uyğun olaraq Bakı-Ceyhan marşrutu üzrə «Xam neftin Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ərazisi ilə nəql edilməsinə dair saziş»in imzalanması olmuşdur. Bunlarla yanaşı, neftlə bağlı planların reallaşması istiqamətində ölkədə digər irimiqyaslı layihələr də həyata keçirilmişdir. Belə ki, Xəzərin ən dərin qatlarını fəth edən modernləşdirilmiş «İstiqlal», «Dədə Qorqud», «Qurtuluş» və «Lider» adlı üzən dərin qazma qurğuları istismara verilmiş, Xəzərin Azərbaycan sektorundakı «Şahdəniz» qaz-kondensat yatağının açılışı və istismarı ilə əlaqədar Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri inşa olunmuş, geniş institusional islahatlar aparılmış, ARDNŞ-in strukturu yeni mobil düzümdə formalaşdırılmış və sosial-iqtisadi inkişafa əlavə stimullar verən yüksək investisiya təminatlı müvafiq milli neft fondu - ARDNF təsis edilmişdir. Bütün bunlar «Əsrin

müqaviləsi» və sonrakı neft konratklarının reallaşması ilə bağlı milli neft strategiyasına çevrilən neft siyasətinin məqsəd və vəzifələrinin imperativlərini təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, bu strategiya formalaşdırılarkən yalnız lokal məzmununda deyil, həm də regional və qlobal miqyasları hədəfə almışdır. Bu baxımdan da milli neft strategiyası ilkin yaxın və orta müddətdə inkişafın konturları dörd aspektə - siyasi, iqtisadi, sosial və texniki kontekstə cizgiləndirilmişdir.

Siyasi kontekst dövlət suverenliyinin möhkəmləndirilməsi, milli təhlükəsizliyin təminatı və neft diplomatiyası ilə beynəlxalq integrasiyanın dərinləşdirilməsini ehtiva etmişdir. İqtisadi kontekst başlıca olaraq planlı iqtisadiyyatdan liberal iqtisadiyyata keçid, iqtisadi təhlükəsizliyin təminatlığını və bu bazada bütün sferalarda milli təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə yönəlmişdir. Sosial kontekst isə milli rifah, elm-təhsil, səhiyyə və digər humanitar sferalarda hərtərəfli inkişafa istiqamət almışdır. Nəhayət, Texniki kontekst Yancaq-enerji kompleksində (YEK) infrastruktur yenidənqurmasının, neft-qaz resurslarının beynəlxalq bazarlara çıxışında logistik alternativlərin, donanma, dəmir yolu və digər nəqliyyat kommunikasiyalarının müasir texnoloji sistemdə qurulması ilə milli enerji təhlükəsizliyinin tam bərqərar olmasını əhatəsinə almışdır. Bütün bu imperativlər hamılıqla vəhdət təşkil edir və onların reallaşması müəyyən detallar istisna olmaqla əsasən ötən əsrdə başa çatmışdır.

1993-cü ildə xalqın təkidilə yenidən hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev respublikamızın zəngin təbii sərvətlərinin, o cümlədən neft və qaz yataqlarının xarici neft şirkətləri ilə müştərək işlənməsi barədə proqramların hazırlanması zəruriliyini qeyd edərək, neft strategiyasını müəyyənləşdirdi. Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev cənablarının gərgin və ardıcıl səyi nəticəsində 1994-cü il sentyabrın 20-də ABŞ-ın «AMOKO», «Yunokal», «Penzoyl», «Makdermost», Böyük Britaniyanın «BP», «Remko», Rusiyanın «Lukoil», Norveçin «Statol», Türkiyənin «TPAO» və Səudiyyə Ərəbistanının «Delta» kimi nüfuzlu neft şirkətlərinin təmsil olduğu konsorsium ilə ARDNŞ arasında Xəzərin Azərbaycan sektorundakı «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yataqlarının birgə istismarına dair hasilatın pay

bölgüsü sazişi imzalandı. Bundan bir il sonra ABŞ-ın «EKSON» neft şirkəti, 1996-cı ilin iyulunda isə «Makdermost»un bütün iştirak payına sahib olmuş Yaponiyanın «İTOÇU» neft şirkəti həmin müqaviləyə qoşulmuşdur. Tarixə «Əsrin müqaviləsi» kimi daxil olmuş bu sazişin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün şirkətlər Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətini /ABƏŞ/ təsis etmişlər. Müqaviləyə əsasən 30 il müddətinə ilkin olaraq 511 milyon ton neft hasil etmək nəzərdə tutulmuşdur. Son illərdə aparılmış geoloji-kəşfiyyat işlərinin nəticəsi göstərdi ki, «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yataqlarında proqnozlaşdırıldığından daha çox, yəni 700 milyon tona yaxın neft vardır. Neft strategiyasının əsas vəzifələrdən biri Azərbaycanın müxtəlif xarici ölkələrlə iqtisadi, siyasi və mədəni əməkdaşlığını maksimum dərəcədə genişləndirməkdir. Respublikada ictimai- siyasi sabitliyin bərqərar olması, zəngin neft və qaz yataqlarının mövcudluğu xarici investorların ölkəmizə marağını daha da artırmışdır. «Əsrin müqaviləsi»nin ardınca keçən dövr ərzində 21 yeni neft sazişləri imzalanmışdır. İmzalanmış həmin müqavilələr çərçivəsində Azərbaycana birbaşa xarici investisiya qoyuluşunun gözlənilən həcmi 60 milyard ABŞ dolları təşkil edəcəkdir.

Neft strategiyasının mühüm tərkib hissəsini xarici şirkətlər ilə birlikdə hasil olunan neftin və qazın iri həcmli nəqlini və xarici bazarlara ixracını təmin edəcək çoxvariantlı boru nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması təşkil etmişdir. Belə ki, neft strategiyasının həyata keçirilməsinin ilk illərində ilk növbədə Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa boru kəmərləri yenidən quruldu, daha sonra neftin və qazın etibarlı və irimiqyaslı ixracını təmin etmək məqsədilə Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixrac və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz ixrac boru kəmərləri tikilərək, istismara verildilər. Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum əsas ixrac boru kəmərlərinin fəaliyyət göstərməsi və bu kəmərlər ilə neftin və qazın nəqlinin ildən ilə genişlənməsi neft strategiyasının mühüm qələbəsi kimi qəbul edilir. Xəzər dənizi ilə Aralıq dənizini birləşdirən bu yeni enerji dəhlizinin fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan neftinin beynəlxalq bazarlara genişmiqyaslı nəqli və ölkədə çoxvariantlı ixrac strategiyasının

həyata keçirilməsi üçün əlverişli imkan yarandı, eyni zamanda ölkənin tranzit potensialı bir neçə dəfə artdı. Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum əsas ixrac boru kəmərlərinin fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqədar Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə ölkələri və Mərkəzi Asiya regionu arasında idxal-ixrac münasibətlərinin və iqtisadi əlaqələrin inkişafına təkan verildi.

Milli Neft Strategiyasının uğurla reallaşması şəraitində karbohidrogen ehtiyatlarının xarici şirkətlərlə birgə istismarı və ixracı ildən ilə genişlənir və bunun sayəsində dövlətimizin valyuta daxilolmaları sürətlə artmaqdadır. Azərbaycan iqtisadi inkişaf tempinə görə dünyada birincidir, əhəmiyyətli regional və beynəlxalq layihələrin təşəbbüskarı və iştirakçısıdır. Dünya iqtisadi sisteminə integrasiya olunma nəticəsində neft gəlirlərinin idarə edilməsi sahəsində iqtisadiyyatda ən yaxşı təcrübələrin tətbiqinə yol açıldı. Bununla əlaqədar neft strategiyasının məntiqi davamı olaraq Azərbaycana daxil olan böyük neft gəlirlərinin toplanması və məqsədyönlü şəkildə istifadəsini təmin etmək məqsədi ilə 1999-cu ildə ulu öndər Heydər Əliyevin Fərmanı ilə Dövlət Neft Fondu yaradıldı. Neft Fondunun yaradılması ilə neft sərvətlərinin nəsillər arasında ədalətli bölgüsü, onların səmərəli və məqsədyönlü şəkildə idarə edilməsi üçün əsaslı təminat quruldu .

Yaradılarkən 271 milyon ABŞ dollarına bərabər olan Dövlət Neft Fondunun aktivlərinin həcmi hazırda 10 milyard ABŞ dollarını keçmiş və ildən ilə bu vəsait artacaqdır, bu da milli neft strategiyasının reallaşmasının uğurlu nəticəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

Ölkənin maliyyə potensialının artması nəticəsində qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün əlverişli zəmin yaranmışdır. Bununla əlaqədar möhtərəm Prezident cənab İlham Əliyevin həyata keçirdiyi iqtisadi kursun prioritet istiqaməti olaraq Azərbaycanda neft sektoru ilə bərabər qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə bu gün xüsusi diqqət yetirilir. Bu məqsədlə artan neft gəlirləri, o cümlədən Neft Fondunun vəsaiti hesabına ölkədə mühüm infrastruktur və sosial yönümlü layihələrin maliyyələşdirilməsi həyata

keçirilir və ölkənin iqtisadi inkişafının stimullaşdırılmasında, strateji əhəmiyyətli dövlət proqramları və layihələrin maliyyələşdirilməsində, eləcə də regiona investisiya qoyuluşunun təmin edilməsində Dövlət Neft Fondunun rolu ildən ilə artır.

Hazırkı mərhələdə milli neft strategiyasının reallaşması prezident İlham Əliyevin fəaliyyəti ilə irəliləyiş tapmışdır. Yeni mərhələ (2003-2011-ci illər) axtarış-kəşfiyyat və qazma işlərinin nəticələri əsasında ölkənin neft-qaz ehtiyatlarının artması, növbəti beynəlxalq neft kontraktlarının bağlanması, ARDNŞ-in şaquli integrasiya formatlı qlobal bir şirkətə çevrilməsi, ölkə xaricində biznes layihələrinin həyata keçirilməsi, investisiya qoyuluşlarının yüksəldilməsi, YEK-in infrastruktur modernizasiyasının sürətləndirilməsi, Azərbaycanın qaz ixracatçısı statusu qazanması və rifahı artıran daha geniş iqtisadi və sosial effektlərlə müşayiət olunmuşdur. Konkret olaraq aparılan kəşfiyyat və qazma işləri “Əsrin müqaviləsi”ni üzrə kontrakt zonasında ehtiyatların (ilkin ehtiyatlar 511 milyon ton hesablanırdı) orta hesabla iki dəfə art - mışdır. İndi burada ehtiyatlar 1,2 milyard tondan da artıq dəyərləndirilir. Hazırda AÇG yatağı hasilat həcminə görə dünyada üçüncü yeri tutur. Bu yataqlardakı gündə - lik hasilat 900 min barreldir. Bu isə onu göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı “Əsrin müqaviləsi”ndən öncə olduğu proqnozdan fərqli olaraq daha yüksək mənfəət əldə edəcəkdir. Hesablamalara görə, “Əsrin müqaviləsi” üzrə yataqların 30 illik istismarı dövründə respublikamız 200 milyard ABŞ dolları həcmində mənfəət alacaqdır. Bununla belə, qeyd olunmalıdır ki, bu hasilat zonasında neftin 20%-dən çoxu artıq çıxarılmışdır ki, bunun da təxminən 125 milyonunu Azərbaycanın mənfəət neftidir. Ümumilikdə, bütün tarix dövr ərzində “AÇQ” yatağından ARDNF-in hesabına 20 milyard ABŞ dollarından çox pul vəsaiti daxil olmuşdur .Azərbaycan elektrik enerjisi sistemi də gücləndirilərək 6250 MVt-yə yük - səldilmişdir. Hazırda Azərbaycanda enerji istehsalı 18,7 milyard kvts təşkil edir. Bunun 82-87%-ə qədəri İES-lərdə (13 sayda) və qalan hissəsi SES-lərdə (7 sayda) istehsal olunur. Bu sıraya 2011-ci ildən başlayaraq 5 MVt gücündə alternativ enerji (Qobustan rayonunda hibrid tipli günəş-külək elektrik stansiyası) sistemi də qoşulmuşdur. Qeyd

olunmalıdır ki, son beş il ərzində Azərbaycanda 11 elektrik stan - siyası tikilmişdir ki, onlardan doqquzu istilik elektrik, ikisi su elektrik stansiyasıdır. Həmin stansiyaların fəaliyyətə başlaması nəticəsində ölkənin enerji sisteminə 1500 meqavat elektrik enerjisi daxil edilmişdir. Növbəti iki il ərzində Azərbaycanda isti - fədəyə veriləcək yeni stansiyaların hesabına əlavə 500-600 MVt elektrik enerjisi əldə olunacaqdır. Bununla belə, həm də qeyd olunmalıdır ki, respublikamız Ermənistan istisna olmaqla elektrik enerjisini də bütün regional dövlətlərlə ötürmə üzrə təminatlı infra - struktur imkanlarına malikdir. Pozitivlər əks etdirir ki, Azərbaycan artıq bir neçə ildir ki, ixrac saldosu onun xeyrinə olmaqla Türkiyə, Rusiya, İran və Gürcüstanla elektrik enerjisi mübadilə edir. Bütün bunları ölkə iqtisadiyyatını mövcud və orta perspektivdəki tələbləri ilə uzlaşdırdıqda Azərbaycanda enerji təhlükəsizliyinin tam şəkildə təmin edildiyini bir daha yəqin etmiş olarıq. Mövcud reallıqlar onu göstərir ki, respublikamız artıq uzun müddətdir ki, digər tərəfdaş ölkələrin də enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında aktiv iştirak edir və onun bu istiqamətdəki rolu hər il artırır. Bütün bunlar bir də ona görə dəyərləndirilir ki, respublikada elektrik enerjisinin istehsalında neft-qaz sektoru əhəmiyyətli rol oynayır və ölkədə elektrik enerjisi istehsalının orta hesabla 80%-i bu sektor hesabına qaynaqlanır. Natural ölçüdə bu son 3 ilin yekununa görə faktiki olaraq hər il orta hesabla 5 milyon ton şərti yanacaq təşkil etmişdir. Statistikaya nəzər saldıqda bir daha aydın olur ki, “Əsrin müqaviləsi” imzalanan - dan sonra - 1995-ci ildən bu günə qədər ölkə iqtisadiyyatına 100 milyard ABŞ dollarından çox sərmayə qoyulmuşdur. Bu sərmayələrin 42 milyardı neft-qaz sektoruna qoyulan sərmayədir ki, onların da mütləq əksəriyyətini birbaşa xarici investisiyalar təşkil edir. Bunun nəticəsi olaraq həmin dövr ərzində yoxsulluq səviyyəsi 49%-dən 7,6%-ə enmişdir. Əsrin əvvəllərində büdcə xərcləri 1 milyard civarında olmuşdursa, 2012-ci ildə bu rəqəm 22 milyard ABŞ dollarına çatmışdır. Ölkənin valyuta ehtiyatları da artaraq 40 milyard ABŞ dollarını üstələmişdir. Bu Aparılan təhlil və qiymətləndirmələr, eyni zamanda yeni strateji təsisatlandırmalar və geopolitik öhdəliklər üzrə qəbul edilən sənədlər çevrəsi, sahəvi

normativ-hüquqi bazanın genişləndirilməsi, YEK və sosial-iqtisadi inkişafıla bağlı çoxsaylı dövlət proqramlarının reallaşdırılması istiqamətində görülən işlər tamıqla əsas verir ki, milli neft strategiyasının yaxın 10 il üçün növbəti hədəfləri sırasında ARDNŞ-in transmilli şirkət kimi dünya neft biznesində fəal iştirakının və xaricdə uzunmüddətli strateji konsessiyaların əldə etməsinin təminatı, Avropa və dünya bazarlarında dayanıqlı tutum əldə edilməsi ilə qaz nəqlinin maksimallaşdırılması, ixrac potensialı yeni neft- qaz emal sənayesi və müvafiq kimya kompleksinin qurulması, istehsal, nəqliyyat- kommunikasiya, həmçinin sosial infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, innovasiyalı iqtisadiyyata və innovativ humanitar sferaya keçid və s. bu kimi hədəflər yer alır. Bununla belə, özünün qüdrətli resurs bazasına əsaslanaraq neft strategiyası bir neçə onillik ərzində milli təhlükəsizlik və onun əsas tərkib hissələri - iqtisadi, enerji, nəqliyyat-kommunikasiya, humanitar və s. təhlükəsizlik komponentlərini də möhkəmləndirilməsində və sosial-iqtisadi tərəqqinin davamlılığının təminatında başlıca strateji planlaşdırma mənbəyi olaraq qalacaqdır.

3.2. Azərbaycan neftinin əsas ixrac marşrutları və Avropanın enerji təhlükəsizliyi kontekstində onun şaxələndirilməsi problemləri

Ümummilli lider Heydər Əliyevin müəllifi olduğu "Yeni neft strategiyası"nın əsas istiqamətlərindən biri də Azərbaycanın enerji resurslarının dünya bazarına hansı marşrutlarla çıxarılması sayılmalıdır.

Şimal Marşrutu

(Bakı - Qroznı - Novorossiysk)

Texniki parametrləri və ümumi məlumat:

Ümumi uzunluğu 1347 km, o cümlədən:

- Azərbaycan hissəsi 231 km;

- Rusiya hissəsi 116 km (1983-cü ildə tikilmiş, 1995-1996-cı illərdə ABƏŞ və ARDNŞ tərəfindən hərəkət istiqaməti dəyişdirilmişdir).

Borunun diametri - 720 mm., nasos stansiyalarının miqdarı 12. Maksimal daşıma qabiliyyəti ildə 6 mln.ton.Daşıma qabiliyyətini ildə 17 mln.tona qədər artırma ehtimalı var. Neft kəmərinin hərəkət istiqamətinin dəyişdirilməsi ilə bağlı 60 mln.dollarlıq iş görülmüşdür. (Azərbaycan Respublikasının ərazisində) Marşrut Sənqəçal neft terminalından başlanır.Terminalın qiyməti - 72 mln.dollar, tutumu 100 000 ton (730 000 min.barr.).Terminal hər birinin tutumu 25 000 ton olan 4 rezervuardan ibarətdir.

Son məntəqə - Novorossiysk limanıdır.Liman ildə 34 mln.tona qədər neft və neft məhsullarını daşımaqabiliyyətinə malikdir. Azərbaycan hissəsinin operatoru - ABƏŞ, Rusiya hissəsinin operatoru isə Rusiyanın"Transneft" şirkətidir ki, o həm də mövcud obyektlərin təmir və yenidən qurulmasına, eləcə də yeni obyektlərintikintisinə sərf olunan xərcləri öz üzərinə götürür. Şimal marşrutu üzrə tariflər:

- Rusiya Federasiyasının ərazisində 1 ton üçün 15,67 dollar;
- Azərbaycan Respublikası ərazisində 1 ton üçün 1,013 dollar.

Azərbaycan neftinin Rusiya ərazisi ilə nəql edilməsi, eləcə də tərəflərin müvafiq fəaliyyət, vəzifə və məsuliyyətləri Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında 18 yanvar 1996-cı il Sazişi ilətənzimlənir. Sazişə uyğun olaraq xarici şirkətlər və Rusiya tərəfi ilə aparılan danışıqlar nəticəsində aşağıdakıçoxtərəfli kontraktlar və sənədlər imzalanmışdır ki, burada tərəflərin və öz hökumətlərini təmsil edən təşkilatların qarşılıqlı münasibətlərinin bütün kommersiya və hüquqi aspektləri ətraflı surətdə təsvir edilmişdir:

- Azərbaycan neftinin Rusiya Federasiyasının ərazisindən nəql edilməsi haqqında "Transneft" şirkəti ilə Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) arasında saziş;

- neftin şimal marşrutu ilə eksportu üzrə ARDNŞ, ABƏŞ və xarici şirkətlər - "Əsrin müqaviləsi"nin iştirakçıları arasındakı sazişin əsasları;

- neftin nəql olunmasına kömək edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının hökuməti ilə ABƏŞ arasında saziş.

Danışqlar prosesi, bütün hökumətlərarası və başqa lazımi sazişlərin imzalanması və qüvvəyə minməsi qurtardıqdan sonra boru kəmərinin tikintisi və yenidən qurulması başlandı ki, bu da 1997-ci ildə başa çatdı. Lakin işlərin xeyli ahəngsiz getməsi səbəbindən layihədə nəzərdə tutulmuş daşıma gücünə müvəffəq olunmamışdır. Azərbaycan neftinin vurulması, nəzərdə tutulduğu kimi, 25 oktyabr 1997-ci ildə başlandı və 1999-cu ilin yanvarına kimi 1,5 mln. ton neft vuruldu.

Bakı-Novorossiysk neft kəməri ilə ARDNŞ-in hasil etdiyi xam neft ixrac boru kəməri ilə nəql olunaraq Rusiya ərazisində "Transneft" Şirkəti sistemində Rusiya ixracatçıların neftləri ilə qarışır və Novorossiysk limanından xam neft markası altında satılır. Bakı-Novorossiysk neft kəməri ilə ARDNŞ tərəfindən xam neftin ixracı başlanandan—1997-ci ildən bu günə kimi neft kəməri ilə milyon tonlarla xam neft göndərilib. Bakı-Novorossiysk neft kəməri ilə Beynəlxalq Neft Konsorsiumunun xam nefti də ixrac edilir. Beləhallar istehsalatla əlaqədar olaraq ABƏŞ-in Bakı-Supsa boru kəməri vasitəsilə xam neft aparılması imkanları olmayanda və ya məhdud olanda baş verir.

2005-ci ildə ABƏŞ tərəfindən hasil edilmiş 2.5 milyon xam neft Bakı-Novorossiysk marşrutu vasitəsilə ixrac olunmuşdur. 2006-2007 və 2008-ci ilin ötən ayları ərzində də bu marşrut ahəngdar işləmişdir. 2005-ci ildə ARDNŞ və ABƏŞ birlikdə 4,1 milyon ton neft bu marşrut vasitəsilə ixrac etmişdir.

Qərb marşrutu

Ümummilli liderin neft strategiyasının tərkib hissələrindən biri də neft marşrutlarının alternativliyinə nail olmaq idi. Neft marşrutlarının alternativliyi Azərbaycanın hər hansı bir dövlətdən iqtisadi asılılığına son qoymaqla yanaşı ölkəmizin milli mənafeyinə cavab verirdi. Bütün bu amilləri nəzərə alan ümummilli lider Heydər Əliyev davamlı təzyiqlərə baxmayaraq müdrik və uzaqgörən qərar qəbul etdi. 1996-cı ildə martın 8-də Azərbaycan Prezidenti H.Əliyev və Gürcüstan

Prezidenti E.Şevardnadze Tiflisdə Bakı-Supsa neft kəmərinin çəkilməsi barədə razılığa gəldilər. ABƏŞ, ARDNŞ və Gürcüstan hökuməti arasında bağlanmış 3 tərəfli müqavilələrdə Azərbaycan Azəri, Çıraq, Günəşli yataqlardan çıxan ilkin Azərbaycan neftinin daşınmasını Bakı-Supsa neft kəməri vasitəsi ilə nəqlini nəzərdə tuturdu.

Bakı - Tbilisi - Supsa

Texniki parametrləri və ümumi məlumat:

Ümumi uzunluğu -917 km, o cümlədən:

- Azərbaycan hissəsi (Səngəçaldan Gürcüstan sərhədinə qədər) - 492 km;- Gürcüstan hissəsi (425 km) 1975-ci ildə tikilmiş və 1991-ci ilə qədər Batumi neftayırma zavodunu Gürcüstan yataqlarından çıxan neftlə təchiz etmək üçün istifadə olunmuşdur.

Qərb marşrutunda ümumi uzunluğu 397 km olan köhnə boruların təzələnməsi və yeni boruların salınması tələb olunurdu, buna görə də 1997-ci ildə bərpa işlərinə başlanıldı.

Yenidənqurma işlərindən sonra 1997-ci ilin sonu üçün parametrlər aşağıdakı kimi idi:

Borunun diametri - 530 mm, nasos stansiyalarının sayı - 6 və 2 aşağı təzyiqli stansiya.Təsdiq edilmiş investisiya məbləği 315 mln.dollar, daşıma qabiliyyəti ildə 5,1 mln. ton (bir gündə 100000 barr).

Neft kəməri Səngəçal neft terminalından başlanır, son məntəqə isə 1998-ci ildə Supsada tikilmişterminaldır.Terminalın tutumu - 400 000 tondur (1 138 000 barr.)

Bakı-Supsa neft kəməri ilə ilkin Azərbaycan nefti 1999-cu il aprel 17-də ixrac olunmağa başlanmışdır. Bu marşrutun ən böyük üstünlüyü Azərbaycan neftinin təmiz halda "Azəri light" markası ilə dünya bazarına çıxarılmasıdır.Bununla yanaşı kəmərin digər üstünlüyü neftin Supsaya Novorossiyskə nisbətən daha ucuz nəql olunmasıdır. Belə ki, neftin Novorossiyskə nəqlinin tonu 15,67 Supsaya nəqli isə 13,14 ABŞ dollarına başa gəlir.

Qərb istiqamətində uzanan Bakı-Supsa neft kəmərinin uzunluğu 837 km, diametri 530 mm-dir. 1999-cu ildən 2005-ci ilin əvvəlinə kimi hər iki kəmərlə 48,7 mln. ton neft nəql edilib, dünya bazarlarına çıxarılmışdır.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutu

Heydər Əliyevin neft strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri Azərbaycan neftinin dünya bazarına nəqlidir. Bu sahədə Azərbaycanın mənafeələrinin uzunmüddətli şəkildə qorunması, genişmiqyaslı beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı, regionda neft hasilatının artması ilə əlaqədar neftin dünya bazarlarına nəqlinin təmin edilməsi məqsədi ilə strateji əhəmiyyətli Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri layihəsinin gerçəkləşməsi üçün gərgin işlər həyata keçirilmiş, aparılan danışıqlar uğurla nəticələnmişdir. Azərbaycan neftinin dünya bazarına Aralıq dənizinin Ceyhan limanına ötürülməsi üçün bir neçə boru kəməri marşrutları müzakirə edilmişdir. Belə ki, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin ilk layihəsində kəmərlər Bakıdan başlamalı, sonra İran İslam Respublikasının ərazisinə daxil olmalı, oradan Naxçıvan ərazisinə keçməli, sonra Türkiyəyə daxil olaraq Ceyhana qədər uzanmalı idi. ABŞ Bakı-İran-Naxçıvan-Ceyhan marşrutunu məsləhət görmədi, Bakı-Ermənistan-Naxçıvan-Türkiyə variantını isə Azərbaycan Respublikası dəstəkləyə bilməzdi. 1997-ci ilin mart ayında Turan İnformasiya Agentliyinin keçirdiyi rəy sorğusunun nəticələri aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. Azərbaycan-İran-Körfəz - 10%;
2. Bakı-İran-Türkiyə - 12.9%;
3. Bakı-Ermənistan-Naxçıvan-Türkiyə - 14.5%;
4. Azərbaycan-Çexenistan-Rusiya - 33.8%;
5. Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə - 78.1%.

Sorğunun nəticələrinə görə Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə variantına üstünlük verilmişdir.

Şəkil 3.1. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixracı boru kəməri

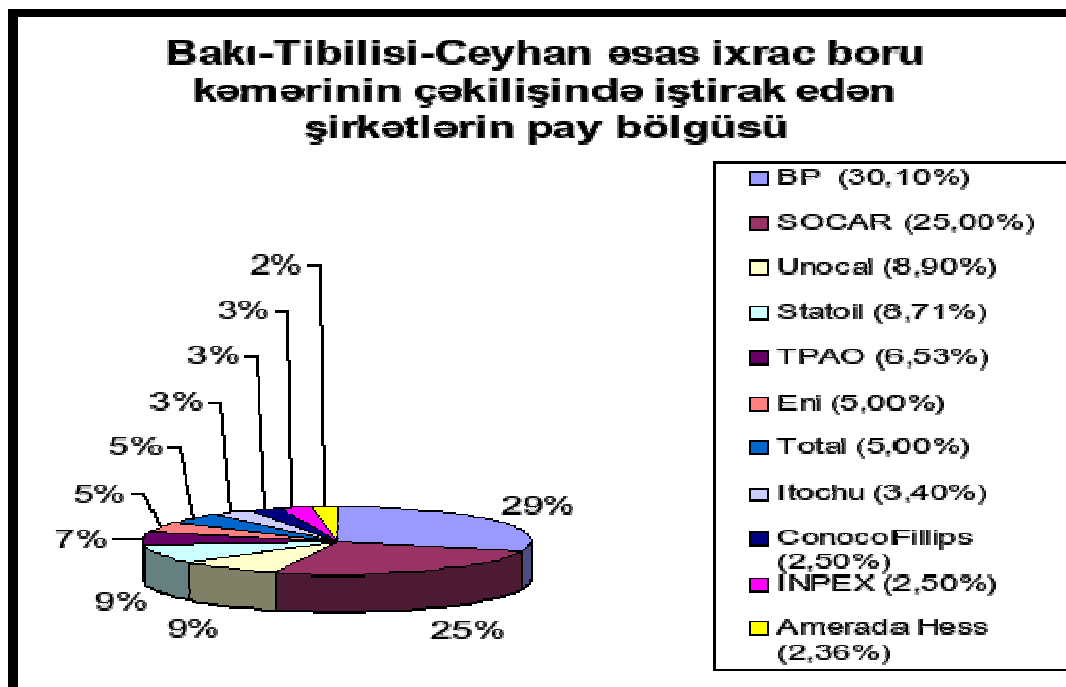
İlk dəfə bu kəmərin əsas ixrac kəməri kimi çəkiləcəyini tam müəyyənləşməsi 26 aprel 1998-ci ildə Azərbaycan, Gürcüstan, və Türkiyə prezidentlərinin Trabzon görüşündə məlum oldu. Hər üç Prezident aydın şəkildə bildirdilər ki, əsas ixrac kəməri Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəməri olmalıdır və bununla da kəmərin reallaşmasının siyasi qərarı verilmiş oldu. 1998-ci il oktyabrın 29-da Ankarada Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan və Özbəkistan prezidentləri və ABŞ-ın energetika naziri tərəfindən Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutu ilə Əsas İxrac Kəmərinin çəkilməsini müdafiə edən Ankara bəyannaməsi imzalanması ilə bu layihənin ilkin razılaşması əldə olunmuşdur.

Bütün bunların nəticəsi olaraq 1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda keçirilən ATƏT-in zirvə toplantısının gedişində İstanbulun Çırağan sarayında xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyətinin əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsi ilə nəql edilməsinə dair saziş imzalandı. Saziş H.Əliyev, E.Şevardnadze və S.Dəmirəl arasında imzalanmışdır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsini dəstəkləmək, Qazaxıstan və Türkmənistan neftini bu layihəyə cəlb etmək üçün ABŞ-ın şahidliyi ilə Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan və Türkmənistan arasında İstanbul bəyannaməsi imzalandı. Bəyannaməni prezidentlər H.Əliyev, S.Dəmirəl, B.Klinton E.Şevardnadze,

N.Nazarbayev və S.Niyazov imzaladılar. Bu prosesin məntiqi davamı kimi 2002-ci il sentyabrın 18-də Səngəçalda Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinin inşasına başlanmışdır. Mərasimdə 3 dövlət başçısı - Azərbaycan Prezidenti H.Əliyev, Gürcüstan Prezidenti E.Şevardnadze və Türkiyə Prezidenti Ə.N.Sezər və ABŞ-ın Xəzər məsələləri üzrə nümayəndəsi S.Mənn iştirak etmişlər. Bununla da ümummilli lider Heydər Əliyevin müəllifi olduğu "Yeni neft strategiyası"nın ən mühüm uğuru olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan reallığa çevrilmiş oldu.

BTC-nin Azərbaycan hissəsinin Gürcüstan hissəsi ilə birləşdirilməsi 2004-cü ilin oktyabrında baş tutdu. 2006-cı il mayın 28-də Azərbaycan nefti Ceyhan limanına çatdı və iyulun 4-də neftlə yüklənmiş ilk tanker buradan yola salındı. 2006-cı il iyulun 13-də Türkiyənin Ceyhan şəhərində XXI əsrin ən böyük enerji layihəsi olan Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təntənəli açılış mərasimi keçirildi.

Şəkil 3.2.

Mənbə: www.socar.az

Səngəçal terminalından Türkiyənin Aralıq dənizi sahilindəki Ceyhan terminalınadək uzanan 1774 kilometrlik xəttin çəkilməsinə təxminən 4 milyard dollar vəsait xərclənmişdir. Layihənin operatoru bp şirkətidir. Kəmərin tikintisi və istismarı üçün yaradılmış BTC Ko. şirkətinin səhmdarları bp (30,1%), ARDNŞ (25 %), Şevron (8,9 %), Statoyl (8,71 %), TPAO (6,53 %), ENİ (5 %), Total (5 %), İtoçu (3,4 %), İNPEX (2,5 %), KonokoPhillips (2,5 %) və Amerada Hess (2,36 %) şirkətləridir.

BTC kəməri ildə 50 milyon ton Azərbaycan nefti nəql etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hazırda kəmərlə vasitəsi ilə ildə 60 milyon ton neft nəql etmək mümkündür. BTC istismara verilən gündən 2010-cu ilin aprel ayının 1-dək Ceyhan limanından 112,8 milyon ton Azərbaycan nefti dünya bazarlarına yola salınmışdır. Gələcəkdə bu kəmərlə nəinki Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxarılmasına imkan verəcəkdir, həmçinin "İpək yolu"nın və türkdilli ölkələrin də əsas magistral kəməri olacaqdır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan istiqamətinin seçilməsi ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin böyük siyasətinin təmtərağıdır və bu kəmərlə dünya "arteriya"sı kimi neft kəmərləri sisteminə daxil olmuşdur.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə və bütövlükdə bölgə, Avropa və ümumən dünya üçün iqtisadi, siyasi baxımdan, enerji təhlükəsizliyi cəhətdən çox böyük əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, Türkiyənin Qara dəniz boğazlarının həddən artıq yüklənməsinin də qarşısını alacaqdır.

Məlum olduğu kimi, 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazın geosiyasi vəziyyətinə və hədəflərinə təsir göstərən əsas amillərdən biri bölgənin mövcud enerji və karbohidrogen ehtiyatlarının təhlükəsiz yollarla dünya bazarlarına çatdırılması məsələsi idi. Bu məsələ müstəqilliyinə yenidən qovuşmuş bölgənin əksər neft-qaz ixrac edən ölkələrinin və bu sahədə iştirak edən transmilli aktorların əsas geosiyasi və geoiqtisadi qayğılarından birini təşkil edirdi.

Xəzər hövzəsi və Orta Asiyanın karbohidrogen məhsullarının dünya bazarlarına ixracı ilə bağlı Rusiyanın mövqeyindən fərqli ikinci variantın ideyasını bölgə ölkələri içərisində ilk dəfə Azərbaycan irəli sürmüşdü. Bu ideyanın əsasında Xəzər dənizi ilə

dünyanın enerji bazarlarını və regionun əsas enerji istehlakçıların birləşdirəcək çoxvariantlı yeni enerji dəhlizləri və ixrac kəmərlərinin çəkilməsi təşəbbüsü dayanmışdı.

Azərbaycanın yeni təşəbbüslərini həmin dövrdə Rusiyadan başqa bütün region ölkələri - İran, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan, Ukrayna, Türkmənistan, dünyanın aparıcı dövlətləri - ABŞ, Avropa Birliyi və s. aparıcı ölkələr də dəstəkləyirdi. Yeni dəhliz və kəmərlər vasitəsilə Xəzər dənizi və Orta Asiyadan gələcəkdə hasil ediləcək və Rusiyanın Novorossiyskdəki Qara dəniz limanının və İstanbul boğazlarının imkanlarına qətiyyən sığmayacaq on milyonlarla ton neft və milyardlarla kub metr qazın Avropa və dünya bazarlarına daşınması nəzərdə tutulurdu.

İdeya müəllifinin Azərbaycan olduğu yeni transmilli neft və qaz marşrutlarının müəyyən edilməsi, alternativ kəmərlər və dəhlizlərin yaradılma variantları ətrafında, onların hansı ölkələrinə ərazisindən keçməklə Qara, Aralıq və Baltik dənizlərinə çatdırılması və s. bir neçə il həm bölgədə, həm də dünyada geosiyasi diskussiyaları qızışdırmış və dünya geosiyasətçilərinin diqqət mərkəzində dayanmışdır. 1995-ci ildə Rusiya və İran istisna olmaqla, bu işə aidiyyəti olan əksər dünya və region ölkələrinin razılığı ilə, əsas neft və qaz marşrutu kimi Qərb istiqamətində Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Supsa neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri variantının üzərində dayanılmışdır.

Lakin Azərbaycan sonrakı illərdə də yeni-yeni enerji onların şaxələndirilməsi siyasətini davam etdirmişdir. Həmin fəaliyyət çərçivəsində Azərbaycanın həyata keçirdiyi transmilli enerji siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də Oara-Xəzər dənizi hövzəsi də daxil olmaqla, əksər postsovet məkanının enerji ehtiyaclarının təmin olunmasında yaxından iştirak etməkdən ibarət olmuşdur. Azərbaycan keçən dövrdə ona məxsus neft və qaz məhsullarını sərfəli qiymətlərlə və müstəqil ixrac marşrutları ilə Türkiyə və Avropa bazarlarına çıxarmaqla yanaşı, həm də onu əhatə edən, keçmişdə onunla bir geosiyasi məkanı bölüşən ölkələrin daxili bazarlarında özünə yer tutmaq uğrunda fəaliyyətə qoşulur.

Prezident Heydər Əliyev ilk gündən Xəzər hövzəsinin zəngin karbohidrogen məhsullarının dünya bazarlarına çıxarılması məqsədilə şaxələndirilmiş və çoxvariantlı enerji dəhlizləri və marşrutları məsələsinə ciddi önəm verirdi. O, bu təşəbbüsə və ideyaya Azərbaycanın regionda və dünyada aparıcı mövqeyini nümayiş etdirən, onun enerji sahəsində geoiqtisadi təhlükəsizliyi baxımından mühüm rol oynayan amil kimi baxırdı. Odur ki, Azərbaycan hökuməti 1994-cü ildən başlayaraq Xəzər dənizinin ona məxsus sektorundakı enerji ehtiyatlarını "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində Qərbi ölkələrinə məxsus aparıcı şirkətlərlə birgə işləmək və hər hansı bir kənar qüvvənin geosiyasi təsiri altında olmayan sərbəst yollarla dünya bazarına çıxarmaq istiqamətində xüsusi fəaliyyətə başlayır.

Enerji təhlükəsizliyində Azərbaycan hökuməti ikinci əsas amil kimi ixrac dəhlizləri və kəmərlərin regional təhlükəsizliyi məsələsinə irəli sürürdü. Bu anlamda əsas şərt kəmərlərin marşrutunu düzgün müəyyənləşdirməkdən ibarət idi. (hansı məkanları əhatə etməsi, marşrutların etibarlı, sabit və dayanıqlı cəmiyyəti və daxili mühiti olan tərəfdaş ölkələrin ərazisindən keçməsi və s. nəzərdə tutulur-Ə. H.). Azərbaycan bu istiqamətdə də öz tərəfdaşları ilə geniş məsləhətləşmələr keçirir və bütün maneələrə baxmayaraq, konsorsium çərçivəsində Xəzərdən istehsal olunacaq əsas neftin ən optimal və təhlükəsiz ixrac marşrutunu - Bakı-Tbilisi-Ceyhan istiqamətini seçir.

Azərbaycanın strateji enerji daşıyıcılarının dünya bazarına etibarlı ixracını təmin edən və Xəzər hövzəsinin geosiyasi vəziyyətini, dünyanın enerji siyasətini büsbütün dəyişən əsas marşrut, "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində planlaşdırılan, 1999-cu ildə tikintisinə beynəlxalq sanksiya verilən və 2005-ci ildə istismara verilən Bakı-Tbilisi-Ceyhanın (BTC) əsas neft ixracı kəməri oldu. Xəzər hövzəsinin, xüsusən də dənizin Azərbaycan sektorundakı əsas neft məhsullarının dünya bazarlarına çıxarılması məqsədilə tikilən bu böyük transmilli neft kəmərinin əsas təşəbbüskarı, 1994-cü ildə dünyanın ən qabaqcıl neft şirkətləri ilə Xəzərin Azərbaycan sektorunda birgə neft və qaz çıxarılması ilə bağlı "Əsrin müqaviləsi" adlanan neft kontraktları

imzalayan Azərbaycan olmuş, sonrakı dövrdə onu ABŞ, Türkiyə, Qazaxıstan, Gürcüstan, Avropa Birliyi ölkələri dəstəkləmiş və çox ciddi səylərin nəticəsi olaraq onun tikintisinə beynəlxalq sanksiya verilmişdir.

BTC-nin çəkilişi başa çatana qədər onun ətrafında qızğın geosiyasi və geoiqtisadi diskussiyalar və dövlətlərarası danışıqlar aparılmışdır. Yeni kəmərin ideyası ortaya çıxandan sonra onun keçəcəyi marşrutlarla (marşrutun əhatə edəcəyi ölkələrin əraziləri) bağlı bir çox layihələr və ideyalar irəli sürülmüş, lakin əsas iqtisadi, geosiyasi və geostrateji göstəricilər və amillərə görə Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsi seçilmişdir.

Cədvəl 3.1.BTC neft kəmərinin texniki-iqtisadi göstəriciləri

Sıra sayı	Texniki-iqtisadi göstərici	Ölçü vahidi	Bakı-Tbilisi- Ceyhan	Bakı-İran- Türkiyə	Bakı-Ermənistan- Naxçıvan-Türkiyə
1.	Kəmərin uzunluğu	kilometr	1760	1300	1560-1780
2.	Tələb olunan investisiya	mln. ABŞ \$	2950	500	2400
3.	Sutkalıq qabiliyyəti	min barrel neft	1000	200	100
4.	Kəmərin 1 kilometrinin tikintisinə tələb olunan investisiya	min ABŞ \$	1648	385	1348

Mənbə: Calal Mahmudov – Bakı nefti, neft milyonçuları və Nobel qardaşları (Bakı 2005)

BTC ideyası ilk dəfə 1993-cü ildə Azərbaycan və Türkiyə arasında bağlanmış dövlətlərarası müqavilə ilə rəsmi şəkildə irəli sürülmüşdür. Təxminən, ildə 50 mln. ton buraxılış gücünə hesablanmış, 1920 km. ümumi uzunluğu olan bu kəmərin sonrakı dəstəklənməsi 1998-ci ildə Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan

prezidentlərinin Türkiyənin Samsun şəhərində imzaladıqları birgə bəyanatda öz əksini tapmışdır. Bunun ardınca 1998-ci ilin oktyabrında Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Gürcüstan, Özbəkistan prezidentləri və ABŞ-ın enerji naziri bu kəmərin dəstəklənməsi ilə bağlı növbəti sənədə - "Ankara deklarasiyası"na imza qoyurlar. Nəhayət, 1999-cu ildə - ATƏT-in İstanbul Sammitində BTC-nin çəkilişinin başlanması haqqında Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan və ABŞ prezidentlərinin yuxarıda bəhs olunan hökumətlərarası sazişi imzalaması ilə bu ideyanın reallaşmasına beynəlxalq sanksiya verilir.

BTC-nin inşası Orta Asiya və Xəzər hövzəsinin, Cənubi Qafqazın və bütövlükdə Avrasiya bölgəsinin geosiyasi və geoiqtisadi vəziyyətini ciddi şəkildə dəyişdi, regionun neft məhsullarını, Qərbinsə enerji ehtiyaclarının ödənilməsini və təhlükəsiz təminatını qismən də olsa, rusların geosiyasi təsirindən və asılılığından xilas etdi.

Azərbaycan illərdən bəri öz neftini və qazını xarici bazarlara sərbəst çıxarmaq arzusu ilə yaşayırdı. BTC bu arzunu, əsasən, təmin etdi və bu ölkənin gələcək geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji inkişafını Rusiyanın təsirindən azad etdi.

BTC Azərbaycanla yanaşı, Gürcüstanın və Türkiyənin də gələcək geosiyasi və strateji inkişafında çox mühüm rol oynadı. Kəmərlər ideyasına beynəlxalq sanksiya verilməsi və bu ölkələrin marşrut üzrə "əsas tranzit dövlət" seçilməsi, nəinki təkcə onların enerji təhlükəsizliyinə ciddi təsir göstərmiş, həmçinin daxili siyasi və iqtisadi həyatlarını yaxşılaşdırmış, onlara ciddi iqtisadi, siyasi dividendlər və beynəlxalq önəm qazandırmışdır. BTC xüsusən Gürcüstanı ciddi iqtisadi və daxili ictimai-siyasi böhrandan xilas etmiş, bu ölkəyə dünyada "etibarlı partnyor" imici qazandırmış və onun milli inkişafı ilə bağlı bütün bədbin proqnozları aradan qaldırmış, ölkənin gələcək geosiyasi və geoiqtisadi inkişafına dair aydın, real və nikbin ictimai ovqat yaratmışdır.

BTC həm də neçə illərdir ki, Azərbaycan kimi Rusiyanın geosiyasi təzyiqləri ilə üzləşən, öz neftinin ixrac taleyini bütövlükdə bu ölkənin iradəsindən asılı

vəziyyətə salan Qazaxıstan və Türkmənistan üçün də alternativ ixrac imkanları yaratdı. BTC-nin fəaliyyətə başlamasından sonra bu ölkələrin rəsmi dairələri ciddi geoiqtisadi mexanizm əldə edərək, Rusiya qarşısında getdikcə daha cəsarətli davranış nümayiş etdirməyə başlayır.

Əsas ixrac kəmərinin aktuallığı ilk növbədə onun Rusiya marşrutuna alternativliyi, geosiyasi müstəqilliyi və heç bir kənar təsirdən asılı olmamasında idi. Bundan başqa, həm Bakı-Novorossiysk, həm də Bakı- Supsa kəmərlərinin buraxılış gücünün nə Azərbaycanın getdikcə artan ehtiyaclarını, nə də ki, gələcəkdə Orta Asiya ölkələrindən ixrac olunan neftin daşınmasını təmin edə bilməyəcəyi də bütün mütəxəssislərə məlum idi.

Beləliklə, göründüyü kimi, BTC-nin işə düşməsi və Xəzər hövzəsi ölkələrinin dünya enerji bazarlarına müstəqil bir aktor kimi ayaq açması həm bölgənin geoiqtisadi durumunu, yerli ölkələrin milli maraq dairəsini və ona uyğun da geosiyasi davranışını, həm də Avropa enerji təhlükəsizliyinin geosiyasi xarakteristikasını ciddi şəkildə dəyişdi.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsinin reallaşması Azərbaycan və Qərb ölkələri üçün o qədər də asan başa gəlmədi. Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa layihələrindən fərqli olaraq, bu kəmərin inşası regionun iki aparıcı geosiyasi gücü - Rusiya və İranın ciddi, açıq və dolaylı müqaviməti ilə üzləşdi. İran kəmərin marşrutu ilə bağlı, əsasən, öz ərazisinin istifadə edilməsini təklif etdiyi halda, Rusiya ümumilikdə Xəzər dənizindən hər hansı alternativ layihənin gerçəkləşməsinə bütün gücü ilə, xüsusən də Xəzərin statusunu qabartmaqla mane olmağa çalışırdı.

Xəzər dənizini Qərblə bağlayan mümkün strateji enerji marşrutları içərisində hansının geosiyasi, geoiqtisadi, kommersiya, ekoloji və təhlükəsizlik baxımından daha əlverişli olması məsələsi o dövrdə regional və dünya siyasətinin aparıcı mövzularından və reallaşdırılan enerji geoiqtisadiyyatının əsas məsələlərindən idi. Xəzəryanı və qeyri Xəzəryanı dövlətlərin hər biri neft kəmərlərinin onun ərazisindən və yaxud, ona əlverişli olan ərazilərdən keçməsinə çalışırdı. Bu dövlətlər içərisində

Azərbaycan, Türkiyə, İran, Rusiya, Rumıniya, Bolqarıstan, Gürcüstan, Ukrayna, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Ermənistan və digər region dövlətləri ilə bərabər, həm də ABŞ, Yaponiya, Çin və bir çox aparıcı Qərb dövlətlərinin maraqları diqqəti cəlb edirdi. Mütəxəssislərin fikrinə görə, Xəzər hövzəsində Rusiya ilə Türkiyə, İran və Türkiyə, ABŞ-ın İrana qarşı siyasəti, Rusiyanın Qafqazda və Asiyada öz geosiyasi mövqelərini qoruyub saxlamaq istəyi, Gürcüstanın daxilində olan münaqişələr, Azərbaycan-Ermənistan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, Türkiyədə kürd terrorizminin canlanması və s. amillər neft kəmərləri layihələrinə təsir edən siyasi və beynəlxalq əhəmiyyətli faktorlardan idi. Rusiyanın ənənəvi neft kəmərləri marşrutlarına nəzarəti öz əlində saxlaması Çeçenistan münaqişəsinin siyasi vasitələrlə aradan qaldırılmasının uzanması ucbatından mümkün deyildi. Odur ki, Azərbaycan və dünya neft şirkətləri Rusiya hüduqlarından yan keçən yeni ixrac kəmərlərinin çəkilməsi ideyasını gündəmə gətirmişdi.

Azərbaycanın əsas neftinin xarici bazarlara tam təhlükəsiz və etibarlı yolla nəql edilməsi kimi ciddi geoiqtisadi və geostrateji məsələdə qətiyyət və prinsipiallıq nümayiş etdirən Prezident Heydər Əliyev, mütəxəssislərin fikrinə görə, o zaman ən optimal variantı seçdi. Bundan başqa, o, regionun geosiyasi mənzərəsini və mövcud beynəlxalq münasibətlər sistemini nəzərə alaraq, əsas kəmərin keçəcəyi ölkələrin müəyyənlişməsi prosesində ən etibarlı tərəfdaşların - Gürcüstan və Türkiyənin üzərində dayandı.

1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul Zirvə toplantısı gedişində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Gürcüstan Respublikasının Prezidenti Eduard Şevardnadze və Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Süleyman Dəmirəl tərəfindən "Xam neftin Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair saziş" imzaladılar. Eyni vaxtda, Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Qazaxıstan və ABŞ prezidentləri bu layihəni dəstəkləyən İstanbul bəyannaməsini imzaladı. 1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda keçirilmiş ATƏT-in Zirvə görüşü çərçivəsində "Bakı-

Tbilisi-Ceyhan" Əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ərazilərindən Xəzər dənizindən çıxarılan əsas xam neftin nəqli haqqında" Sazişin ABŞ Prezidenti Bill Klintonun iştirakı ilə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev, Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəl və Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze tərəfindən imzalanması region ölkələrinin strateji əməkdaşlığı və Avropaya integrasiyası sahəsində ciddi addım idi.

Bütün çətinliklər və problemlərə baxmayaraq, 2002-ci il sentyabrın 18-də Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentlərinin iştirakı ilə dünyanın ən böyük enerji layihəsi olan BTC-nin əsası qoyuldu. 4 ildən sonra - 2006-cı il iyulun 13-də kəmərlə istifadəyə verildi. Uzunluğu 1760 km, buraxılış gücü ildə 50 milyon ton olan bu kəmərin tikintisi təqribən 2,95 milyard dollara başa gəlirdi.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası ilə bərabər Xəzər regionunda digər dövlətlərin də yaxından iştirakı ilə həyata keçirilən qlobal enerji ixracı layihəsi bir çox Qərbi dövlətlərinin, xüsusən ABŞ-ın yaxın dəstəyi ilə reallaşdı. Bununla da bölgədə təkcə Azərbaycanın deyil, ümumilikdə regionun və Avropa məkanının enerji təhlükəsizliyinə xidmət edən geostrateji bir layihə əfsanədən gerçəkliyə çevrildi.

Qeyd edək ki, BTC-nin istismar müddəti 40 il nəzərdə tutulub ki, bunun sonuncu 15 ili yalnız Azərbaycanın tam mülkiyyəti kimi istifadə ediləcəkdir.

2007-ci il iyunun 16-da BTC layihəsinə rəsmən Qazaxıstan da qoşuldu. Həmin gün Alma-Atada Qazaxıstan və Azərbaycan prezidentləri Qazaxıstan neftinin Xəzər dənizi və Azərbaycan ərazisindən keçməklə Bakı-Tbilisi-Ceyhan vasitəsi ilə dünya bazarlarına çıxmasına dəstək və yardım barədə saziş imzaladılar. Bu razılaşma Qazaxıstan neftinin BTC ilə nəql olunması məqsədilə Aktau-Bakı daşıma sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bundan başqa, 2010-cu ildən Türkmənistan da Xəzərdə istehsal etməyə başladığı neft məhsullarını BTC vasitəsilə Ceyhana ixrac etmək imkanları üzərində işləməyə başlayıb və hazırda bu kəmərlə müəyyən qədər neft ixracı həyata keçirir.

Qeyd edək ki, Bakı- Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri bilavasitə həm layihənin iştirakçısı olan dövlətlərin iqtisadi maraqlarını təmin edir, həm də müasir dünyanın son dərəcə aktual geoiqtisadi və geosiyasi məsələsi olan enerji təhlükəsizliyi probleminin həlli baxımından geniş imkanlar açır.

Məlum olduğu kimi, Qərbi dövlətləri Xəzər hövzəsinin zəngin karbohidrogen yataqlarına sərbəst çıxış imkanı əldə etmək və özlərinin neft və təbii qaza artan tələbatını bu bölgənin alternativ imkanları vasitəsilə həll etmək, dünyada mövcud olan birqütblü enerji asılılığından azad olmaq istiqamətində son illərdə xüsusi fəallıq nümayiş etdirirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın yeni neft siyasətinin Qərbin yanacaq təhlükəsizliyi geoiqtisadiyyatı ilə üst-üstə düşməsi və bu sahədə prezident Heydər Əliyevin qətiyyəti, prinsipliliyi və uzaqgörənliyinin hər iki tərəfin maraqlarına cavab verməsi Azərbaycanın enerji sahəsində bu ölkələrlə geostrateji tərəfdaşlığını şərtləndirmişdir. Bu amil Azərbaycanın Cənubi Qafqazdakı strateji mövqeyini və nüfuzunu da artırmış və respublikanın Avroatlantik məkanına integrasiyası üçün geniş şərait yaratmışdır.

3.3. Azərbaycanın beynəlxalq strateji enerji layihələrində iştirakı və perspektivləri

Müasir beynəlxalq münasibətlərin ən aktual məsələləri sırasına qloballaşan dünyanın əsas geosiyasi problemlərindən biri olan istehsalat tələbləri (enerji daşıyıcıları, xammal, texnologiya, kapital, satış bazarları) uğrunda dünya ölkələrinin apardığı mübarizəni də aid edirlər.

Dünyanın müasir sənaye sivilizasiyasının tələbləri sırasında neft və neft məhsulları-yanacaq-sürtgü materialları, istilik, elektrik enerjisi, plastmas, asfalt, neft emalı məhsulları və s. birinci yerdə dayanır. Odur ki, yer kürəsinin neft ehtiyatları və bu ehtiyatların məkanı (ərazi mənsubiyyəti) müasir dünyada transmilli mahiyyət kəsb edərək həm planetin inkişaf etmiş sənaye dövlətləri, həm də neftin sahibi olan

ölkələrin milli-dövlət maraqları baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Dünyada istehsal olunan bütün elektrik enerjisinin 39,5%-i neftdən, 24,3%-i kömürdən, 22,1%-i qazdan, 6,9%-i sudan, 6,3%-i atomdan alınır. Göründüyü kimi, neft elektrik enerjisinin də əsas mənbəyi olaraq qalır. Bu gün dünyanın əsas neft istehlakçısı olan ABŞ (48%) getdikcə Çin, Hindistan kimi dövlətlərlə dünya neft bazarlarında ucuz neft uğrunda toqquşmalı olur. Odur ki, neft istehsal edən ölkələrlə partnyorluq münasibətləri uğrunda dünyanın böyük və inkişaf etmiş dövlətləri arasında ciddi rəqabət mövcuddur. Dünyanın neft ehtiyatları bəzi mənbələrin verdiyi təxmini məlumata görə, 140-200 milyard ton arasındadır. Bunun təxminən 3 milyardı ABŞ-da, 8 milyardı Venesuelada, 6 milyardı Meksikada, 35 milyardı Səudiyyə Ərəbistanında, 13 milyardı İraqda, 12 milyardı İranda, 13 milyardı Küveytdə, 13 milyardı Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində, 5 milyardı Azərbaycanda, 4 milyardı Liviyada, 2 milyardı Nigeriyada, 3 milyardı Çində, 17 milyardı Rusiyada, 9 milyardı Qazaxıstanda və 30 milyard tondan bir qədər çoxu qalan bütün dünya ölkələrindədir. Azərbaycanın, göründüyü kimi, 5 milyard tona yaxın neft və 5-6 trilyon kubmetr qaz ehtiyatları dünya enerji ehtiyatlarının təxminən 4%-ini təşkil edir. Qlobal anlamda bu kifayət qədər sanballı rəqəmdir. Lakin milli seviyyədə (ölkənin əhalisinin sayı, ərazisi və daxili tələbatı nöqteyi-nəzərindən) bəhs edilən rəqəm çox böyük sərvətdir və Azərbaycanın dünya dövlətləri sırasındakı mövqeyinə xüsusi təsir göstərir. Neft istehlakına görə ABŞ başda olmaqla, Qərbin inkişaf etmiş sənaye dövlətləri, Çin, Hindistan və Rusiya dünyada öncül yerləri tuturlar. Hesablamalara görə dünyada insanlar neftlə tanış olduqları dövrdən bu günə qədər təxminən 100 milyard ton neft istehsal etmişlər. Bu gün dünyanın təxminən 80 ölkəsində 2,8-3,2 milyard ton neft istehsal olunur (təxminən ümumi ehtiyatın 2% həcmində). Ən çox neft istehsal edən ölkələr —böyük beşlikl adlanan Səudiyyə Ərəbistanı, İraq, İran, Küveyt, BƏƏ, habelə, Venesuela, Meksika və Rusiyadır (bütün istehsal olunan dünya neftinin 90-95%-i bu ölkələrin payına düşür). Regional anlamda Fars körfəzi ölkələri dünyanın neftlə zəngin ən əhəmiyyətli geoiqtisadi və geosiyasi bölgəsi hesab olunur. Xəzər

hövzəsi ölkələri (Rusiya, Azərbaycan, Qazaxıstan, İran və Türkmənistan) yanacaq-enerji resurslarının həcminə görə dünyanın ən əhəmiyyətli ikinci geoiqtisadi və geosiyasi bölgəsi hesab olunur (ABŞ ekspertlərinin hesablamalarına görə Xəzərin dörd dövlətinin (İrandan başqa) birgə yanacaq və energetika ehtiyatları 51 -57 milyard tona yaxındır).ABŞ ekspertlərinin fikrincə, bu hövzədə yalnız neft resurslarının miqdarı 35- 37 milyard tondur.Xəzər regionunun dünya enerji məkanındakı yeri və rolu günü-gündən artır.Odur ki, ABŞ bu bölgəni özünün milli maraq zonası elan etmiş, Avropa İttifaqı ölkələri, Çin, Yaponiya kimi dövlətlər isə regionda təmsil olunmaq üçün ciddi səylər göstərirlər.Dünyanın müasir geosiyasi oriyentirlərinə təsir edən mühüm faktorlardan biri də enerji məhsullarının təhlükəsiz yollarla dünya bazarlarına və əsas istehlakçılara çatdırılması məsələsidir.Bu mənada Xəzər hövzəsinin katbohidrogen ehtiyatlarının - neft və qazın ixrac marşrutları, hansı ölkələrin ərazilərindən keçməsi məsələsi də müasir geosiyasi və geoiqtisadi problemlərin mərkəzində durur. Bu məsələdə həm region dövlətləri - Rusiya, İran, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna, həm dünya dövlətləri - ABŞ, Avropa ittifaqı ölkələri, Çin, Yaponiya, həm də neft istehsal edən əsas ölkələr - Fars körfəzi ölkələri, Norveç, Venesuela və başqalarının maraqları mütləq qaydada təmsil olunur. Biri nefti öz ərazisindən keçirməklə tranzit maraqlarını, digəri onun hansı marşrutla - hansı bazara axacağı ilə özünün satış bazarında yaranacaq rəqabət maraqlarını, üçüncülər özləri üçün daha ucuz, təhlükəsiz və sabit enerji qaynaqları təmin etmək maraqlarını, dördüncülər sərvətlərini dünya bazarlarına sərbəst çıxarmaqla öz milli dövlətçilik və maddi problemlərinin həlli məsələlərini təmin etməyə çalışırlar. Məsələ burasındadır ki, neftin əsas istehlakçıları hesab olunan —böyük səkkizlər|| (ABŞ, Yaponiya və Qərbi Avropa dövlətləri) təxminən dünya neftinin 2-3 hissəsini istehlak edirlər. Proqnozlara görə, 2010-cu ildə dünyanın neftə olan ehtiyacı gündə 91 milyon barrel (hazırda bu rəqəm 75 milyondur) olacaqdır ki, bunun da ən azı 49%-ni ABŞ, Yaponiya və Qərbi Avropa, 41%-ni inkişaf etməkdə olan ölkələr, 10%-ni isə keçid dövrünü yaşayan dövlətlər istehlak edəcəkdir. Bu gün üçün əsas neftin böyük hissəsi

Fars körfəzi ölkələrindən, Şimali Afrikadan, Meksika, Venesuela, Şimal dənizi (Norveç) və Rusiyadan ixrac edilir.Ərəb nefti dünya bazarlarına Fars körfəzi ilə dünya okeanını birləşdirən Hörmüz boğazından köçərək ixrac edilir ki, bu boğazın bir tərəfi İrana məxsusdur.Digər marşrut isə Suriyadan və Türkiyədən keçən neft kəmərləri vasitəsilə Aralıq dənizinə çıxır ki, bu da terrorçuların, qeyri-sabit mövqeyi ilə fərqlənən Suriya hakim dairələrinin təsiri altındadır.Odur ki, Qərb dairələri ərəb neftinə və qeyri- sabit Fars körfəzi marşrutuna yaxın on ildə daha sabit əvəzedici mənbə tapmaq istəyir. Belə mənbə, əlbəttə, Xəzər nefti, sabit marşrut isə Bakı-Tbilisi-Ceyhan ola bilər. Tədqiqatçıların fikrinə görə, Xəzər inkişaf etmiş ölkələr üçün əlavə enerji mənbəyi rolunu oynamağa qadirdir. Neftin geoiqtisadi hərəkəti, bir qayda olaraq, beş əsas mərhələdən ibarətdir hasilat - nəql - emal - yenə də nəql - satış. İnkişaf etmiş dövlətlər xam nefti hasilat yerindəcə (bəzən elə özləri də şərikli hasil edir) alır, qalan bütün mərhələləri özləri icra edirlər.Azərbaycan, əlbəttə, bəzi texnoloji və investisiya məhdudiyyətləri üzündən, əsasən, xam neft satır.Xəzər dənizindəki ehtiyatlarının isə hasilatının da bəzən təkbaşına deyil, xarici şirkətlərlə şərikli həyata keçirir, deməli, öz gəlirlərinin böyük qismini itirir.Gələcəkdə neftin hasilatını və emalını yüksək texnologiya əsasında müstəqil təşkil edə bilsə, onda ölkəmiz hazır neft məhsullarını dünya bazarlarına çıxararaq daha çox gəlir əldə edə bilər.Bu gün isə hələ ki, Azərbaycan yaxşı halda xam neft ixrac edir, yaxud da zəngin neft yataqlarını xarici şirkətlərlə birgə istifadə edir.Dünya enerji resursları sırasında neftdən sonra ən önəmli yeri təbii qaz tutur.Bu yanacaq neftdən həm ucuzdur, həm də onun ehtiyatları yer kürəsində daha çoxdur (təxminən 120-150 trilyon ton).Buna görə qaz əslində —ehtiyat yanacaq|| növü kimi dəyərləndirilir. Mütəxəssislərin fikrinə görə yer kürəsindəki neft ehtiyatları 50-100 il, qaz ehtiyatları isə 100-150 il insanların ehtiyacını tam ödəmək iqtidarındadır. Dünyanın ən çox qaz ehtiyatına malik və ən çox qaz istehsal edən ölkələri sırasında Rusiya (dünya qaz ehtiyatlarının 23%-i bu ölkədədir və hər il orta hesabla 574 milyard kub.m istehsal edir), ABŞ (müvafiq olaraq 21,3 %, 550 mlrd. kub.m.), Kanada (7.2%, 186 mlrd. kub. m.), Böyük

Britaniya (4,4 %, 90 mlrd. kub.m.), Əlcəzair (3,3% 72 mlrd. kub.m.), Hollandiya (3 %, 64 mlrd. kub. m.), İndoneziya (2,6%, 68 mlrd. kub. m.) İran (2,4 %, 50 mlrd. kub.m.), Səudiyyə Ərəbistanı (2,12%, 46 mlrd kub. m.), Özbəkistan (2,2%, 51 mlrd kub. m.) Norveç (2,3%, 48 mlrd. kub.m.), Malaziya (2%, 41 mlrd.kub.m.), Meksika (1,8%, 35 mlrd.kubm), Türkmənistan (1,6%, 50 mlrd. kubm.), Azərbaycan (0,8 %, 4,5 mlrd kub.m.) və Qazaxıstan (0,6 %), 12 mlrd.kub.m. daxildir. Hər il dünyada orta hesabla 2 trilyon 585 mlrd. kub. m. qaz istehsal olunur ki, bunun da orta hesabla 60-70-ni ABŞ, Almaniya, Yaponiya, Fransa, İtaliya, Ukrayna, Polşa və digər Avropa dövlətləri istehlak edir. Rusiya özünün və Türkmənistan qazının Avropa və Avrasiya məkanına əsas ixracçısıdır. Hər il bu ölkə dünyanın qaz təminatının təxminən 40-45%-ni ödəyir. Rusiyanın Avropaya ixrac etdiyi qaz (hər il təxminən 15- 20 milyard dollarlıq) və malik olduğu qaz kəmərləri sistemi bu ölkə üçün həm də Avropanın geosiyasi mexanizmlərinə təsir imkanı yaradır. Rusiya qazını Avropaya ixrac edən Urenqoydan (Ukrayna, Macarıstan, Slovakiya, Avstriya, Çexiyadan keçməklə) Almaniya qədər uzanan; Belarus vasitəsilə Polşaya qədər uzanan; Qara dənizin dibi ilə Türkiyəyə, Yunanıstan və Bolqarıstana çıxan —Mavi axın" kimi üç nəhəng qaz kəməri Rusiyaya faktiki olaraq bütün Avropa bazarına nəzarət etmək imkanı verir. Bundan başqa, Rusiya xarici bazarlara müstəqil çıxış imkanının olunmamasından istifadə edərək, Türkmənistan qazını da ucuz qiymətə almaqla dünya bazarlarına ixrac edir.Rusiya həm də geniş qaz və kəmərlər üstünlüklərindən istifadə edərək özünün məxsusi geosiyasi maraqlarını, xarici dövlətlərlə əlaqələrini kombinasiya edir. Məsələn, rus qazı Almaniya 120 (min kub metr üçün) ABŞ dollarına satılırsa, Polşaya 100, Baltıqyanı dövlətlərə 80, Ukraynaya 50, Azərbaycana 62, Belarusa 46 dollara satılır. Göründüyü kimi, bu ölkə qiymət fərqiindən istifadə edərək öz tələblərini, geosiyasi və digər maraqlarını xarici aləmə təlqin edir.Son zamanlar Ukraynada, Polşa və digər Şərqi Avropa dövlətlərində baş verən proseslər və Rusiya ilə yaranmış bir qədər sərin münasibətlər bu ölkəni Qərbi Avropa qaz bazarına çıxmaq üçün yeni-yeni marşrutlar axtarmağa məcbur edir.Belə marşrutlardan biri 2005-ci ilin

aprel ayında Almaniya ilə razılaşdırılmış qaydada Baltik dənizinin dibi ilə Rusiyadan birbaşa Almaniya və digər Qərb ölkələrinə çəkiləcək strateji qaz kəməri hesab oluna bilər. Bu kəmərin çəkilişi üçün iki milyard ABŞ dollarından çox vəsait xərclənməsi nəzərdə tutulur. Xəzər hövzəsinin zəngin qaz ehtiyatlarının (Türkmənistan, Qazaxıstan və Azərbaycan qazı nəzərdə tutulur) Bakı-Tbilisi-Ərzurum marşrutu ilə Türkiyəyə, oradan da Avropa bazarlarına çıxarılması üçün Azərbaycanın, ABŞ və Qərb dövlətlərinin reallaşdırdığı layihə Rusiyanın bu bazarda tam hegemonluğuna bir qədər son qoya bilər. Odur ki, Rusiya uzun müddət bu layihənin perspektivsizliyi haqqında ciddi təbliğat apararaq, Qərb şirkətlərini onun maliyyələşdirilməsindən çəkindirməyə, Türkmənistan və Qazaxıstanın bu layihəyə qoşulmasının qarşısını almağa çalışır. Lakin buna nail olmağın qeyri-mümkün olduğunu hiss edəndən sonra Türkiyə ilə —Mavi axın|| qaz kəmərinə çəkmək və rus qazını Türkiyə vasitəsilə bəhs olunan bazarlara çıxarmaq razılığına gəldi. Lakin Avropa ölkələri alternativ qaz və qaz kəmərləri layihəsinə üstünlük verərək Bakı-Tbilisi- Ərzurum kəmərinə, Xəzərin Azərbaycan, Türkmənistan və Qazaxıstan ərazisindəki perspektivli qaz yataqlarının istismarını bir qədər də sürətləndirdi.

Xəzər regionunda, o cümlədən Azərbaycanda hasii olunan karbohidrogenlərin dünya bazarlarına çatdırılması üçün strateji məqsədlərdən biri də Transxəzər Qaz Boru Kəmərinin inşası layihəsinin həyata keçirilməsidir. Transxəzər Qaz Boru Kəməri vasitəsilə təbii qaz Türkmənbaşından Bakıya nəql ediləcək və sonradan Azərbaycan-Gürcüstan, oradan isə Türkiyə-Yunanistan-İtaliya və yaxud Ukrayna-Polşa-Mərkəzi Avropa ölkələri istiqamətini əhatə edə bilər.

Gələcəkdə Avropanın təbii qaza olan tələbatının ödənilməsi məqsədilə Avropa İttifaqı üçün prioritet layihələrdən biri olan "Cənub Dəhlizi" layihəsi çərçivəsində Trans-Anadolu Boru Kəməri layihəsi (TANAP) realizə olunacaq və bu boru kəməri vasitəsilə Xəzər regionunda (Qazaxıstanda, Türkmənistanda, Azərbaycanda), Yaxın Şərqdə (İraqda, İranda) və Şimali Afrikada (Misirdə) hasil ediləcək təbii qazın Mərkəzi və Qərbi Avropa ölkələrinə çatdırılması planlaşdırılır.

Azərbaycanın "Şahdəniz-2" layihəsi çərçivəsində hasil ediləcək təbii qazın Avropaya çatdırılması üçün "Şahdəniz" konsorsiumu tərəfindən son iki il ərzində bir neçə variantı nəzərdən keçirilmiş və nəticədə Trans Adriatik Boru Kəməri (TAP) seçilmişdir. Uzunuğu 870 km olacaq TAP kəməri Azərbaycan qazını Türkiyə, Yunanistan və Albaniya ərazisi ilə İtaliyaya nəqlini təmin edəcəkdir. Hazırda layihə üzrə qaz alıcıları ilə müqavilələrin imzalanması prosesi başa çatdırılır və ilkin mərhələdə bu kəmər vasitəsilə ildə 10 milyard kub-metr, daha sonra isə 20 milyard kub-metr həcmində təbii qazın Avropaya çatdırılması təmin olunacaq.

Bununla yanaşı, Azərbaycanın perspektiv yataqlarından, eləcə də regionun digər ölkələrində hasil olunacaq təbii qazın nəql edilməsi məqədilə Trans-Anadolu Boru Kəməri (TANAP) və TAP (Trans-Adriatik) boru kəmərləri ilə yanaşı, gələcəkdə "Cənub Dəhlizi" layihəsi çərçivəsində, alternativ marşrut olan Nabucco-West qaz boru kəməridən, eləcə də Cənub-Şərqi Avropanın mövcud və perspektiv boru kəməri arabağlantıları və birləşmələri sistemindən istifadə etməklə, Avropanın təbii qaza ehtiyacının böyük hissəsinin ödənilməsini təmin edərək, Azərbaycanın dünyada aparıcı karbohidrogen ixracatçıları və tranzit ölkələrindən birinə çevriləcəkdir.

Nəticə və təkliflər

Qloballaşma şəraiti və bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin formalaşması və inkişaf strategiyasının tədqiqi onun xarici fəaliyyətinin stimullaşdırılması və səmərəliliyin yüksəldilməsinə, müasir dünya təsərrüfatı sisteminə inteqrasiyasının sürətlənməsinə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müstəqil subyekti kimi respublikanın beynəlxalq əmək bölgüsünə aktiv şəkildə qoşulmasına təvcih edilmiş mötəəddid prinsipial nəzəri-metodoloji nəticələr çıxarmağa, ümumiləşdirmələr aparmağa və bir sıra praktiki təkliflər irəli sürməyə əsas verir.

1. Tədqiqdən aydın olduğu kimi respublikanın xarici ticarəti birtərəfli ixrac və onun strukturunda bütün iqtisadiyat üçün arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxaran ilkin emal məhsullarının üstünlük təşkil etməsi xarakterikdir. Təbii ki, zəngin ixrac potensialına malik Azərbaycan üçün həmişə ixrac yönümlü siyasət aparmaq məqsədəuyğundur, amma bununla yanaşı hazırkı şəraitdə iqtisadiyyatın idxal əvəzedici metodların tətbiqinə böyük ehtiyacı var. İdxalın strukturunun təhlili göstərir ki, onda yeyinti sənayesi, metallurgiya, maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları böyük paya malikdirlər. Aydındır ki, bu məhsulların Azərbaycanda istehsalı üçün güclü sənaye və xammal bazası var, yalnız işə salınmaya ehtiyac duyur. Zənnimizcə, Azərbaycan üçün optimal strategiya ixracın inkişafı və stabilləşdirilməsi ilə bərabər idxal əvəzedici siyasətin metodlarının tətbiqi ilə ola bilər.

2. Respublikanın ixrac strukturunda xammal, xüsusən də təbii ehtiyatlar üstünlüyü ilə bahəm bir və ya bir neçə məhsul üzrə ixtisaslaşma müşahidə olunur. Dünya təcrübəsində isə xarici ticarət strukturunun əsasən, bir və ya iki məhsuldan ibarət olması, ölkənin xarici ticarətini həmin məhsulların dünya bazarındakı konyuktura vəziyyətindən asılı edir. Mövcud fakt ixrac strukturunun diversifikasiyasının təşkilini lazım qılır. Lakin ixracın diversifikasiyası neft məhsullarının payının süni surətdə azaldılması hesabına deyil, əksinə təkrar emalın

keyfiyyətinin artırılması, iqtisadiyyatın digər perspektiv sahələrinin inkişafı və ixracın ümumi həcmnin artırılması hesabına əldə olunmalıdır.

3. Fikrimizə görə Azərbaycanın ixracının əsas problemlərindən biri ixracyönümlü sənaye istehsalına dövlət dəstəyi və stimullaşdırılması zəruriliyi ilə bağlıdır. Hər il kənd təsərrüfatı təyinatlı xammalın ixracının azalması və mineral məhsulların reallaşmasının dünya bazarı konyukturasından yüksək səviyyədə asılılığı respublikada emal sənayesinin, neft-qaz maşınqayırmasının inkişafına və ixracda hazır məhsulun payının artırılmasına yönəlmiş dövlət proqramı qəbul olunmalıdır.

4. Daxildə istehsal olunan əmtəələrinə-kənd təsərrüfat məhsulları və bir sıra istehlak mallarına əlverişli şərait yaratmaq üçün həmin qəbildən olan məhsulların idxal tarifini artırmaq lazımdır. Yalnız bu şəkildə daxili bazarı qorumaq və milli istehsalı stimullaşdırmaq olar. Digər tərəfdən ölkə daxilində idxaləvəzedici məhsulların stimullaşdırılması siyasəti aparılmalıdır. Bu yalnız istehlak mallarına deyil, o cümlədən sənaye təyinatlı mallara da aid edilir. Xüsusilə bu elektrik cihazları, məişət cihazları və s. kimi Azərbaycanın kifayət qədər güclü mövqeyə malik olduğu sahələrə aid edilir.

5. Sənaye sahələrinin ixraca oriyentasiyasından alınan effekti obyektiv qiymətləndirmək lazımdır. Bu sahələrin inkişafına yönəlmiş dövlət siyasəti həmişə faydalıdır. Hətta bu sahələr xarici bazarlarda uğur qazanmasa belə, ölkənin özü bu sahələrin məhsulları ilə tam təmin olunar və idxalın zəruriliyindən azad olar.

6. Respublikanın iqtisadiyyatın strukturunda yeyinti sənaye məhsullarının payı mütəmadi olaraq artır və eyni zamanda ölkənin yeyinti sənayesi diversifikasiyalaşmış kənd təsərrüfatına əsaslanır. Buna görə də o yalnız respublika tələbatını deyil, o cümlədən xarici bazarları rəqabət qabiliyyətli məhsulla təchiz edə bilər. Bununla paralel xarici firmalarla rəqabətə tab gətirməyən istehsal sahələrinin inkişafı və ixracyönümlü modelin tətbiqi respublika üçün çox fayda verə bilər. Unutmamaq lazımdır ki, ixraj birtərəfli xarakter daşımamalıdır, ixrajdan əldə olunan gəlirlər məqsədyönlü şəkildə digər sənaye sahələrin inkişafına yönəldilməlidir.

7. Dünya praktikasına görə xarici ticarətin stimullaşdırılması və inkişaf etdirilməsi prosedurunda dövlət dəstəyi prosesin kamilliyi nöqtəyi nəzərdən kuliminativ əhəmiyyətə malikdir. Dövlət dəstəyi birbaşa formada, yəni dotasiya, güzəştli kreditlər və s., o ümldən dolayı formada-vergi güzəştləri, ixracın sığortalanması vasitəsilə, ixrac mükafatlarının verilməsi və bir sıra digər növ yardımlarda da bilər. Məsələn, dövlət ixrajyönlü müəssisələr üçün kadrlar hazırlaya, onların xaricdə fəaliyyəti üçün zəruri siyasi və iqtisadi şərait yarada bilər. Yeni sənaye ölkələrinin, xüsusilə Cənubi Koreyanın təcrübəsi xarici bazarlara çıxış üçün xüsusi sahibkarlığın həvəsləndirilməsi və stimullaşdırılması sahəsində dövlət siyasətini açıq-aşkar göstərir.

8. Unikal təbii və iqlim şəraiti respublikamıza dünya bazarına nadir məhsullar ixrac etməyə imkan verir. Bunlara nəre kürüsünü, biyan kökünü, qoz, şabalıd və s. nümunə vermək olar. Fikrimizcə, bu məhsullardan xarici ticarət əməliyyatlarında maksimal istifadə etməlidir. Lakin bu məhsulların bugün sadəcə xamaml olaraq ixracı arzu edilməz haldır. Əgər bu malları son məhsul həddinə çatdırılması ölkə daxilində təmin olunsaysa həm respublikamız daha çox gəlir əldə edərdi, həm də idxal strukturunda çeşit artımı müşahidə olunar.

11. Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin inkişafının və ixrac potensialının əsas amili xidmətlərlə ticarətdir. Əmtəələrlə əməliyyatlardan fərqli olaraq, xidmətlərlə ticarətə gömrük nəzarəti tətbiq edilmir. Beynəlxalq mübadilənin obyektini kimi xidmətlər daha çox elm və kapital tutumludur və sənaye xarakteri kəsb etməkdədir. Sağlamlıq turizmi, istirahət, ovçuluq və s. kimi sferalarda nəhəng imkanlara, tarixi və mədəni abidələrə malik Azərbaycanın yüksək turist xidmətləri istehsalçıları olan ölkələrdən birinə çevrilmək imkanı var. Lakin respublikanın xidmətlərlə beynəlxalq ticarətinə mane olan əsas səbəblər kommunikasiya sisteminin, mehmanxana təsərrüfatının inkişaf səviyyəsinin və nəqliyyatın dünya tələblərinə cavab verməməsi, mükəmməl maliyyə xidmətləri bazarının olmaması, baxmayaraq ki, ölkəmiz çoxlu tarixi abidələrə, muzeylərə və müalicəvi xüsusiyyətləri olan əvəzsiz mənbələrə

malikdir, turizmin inkişafının lazımi səviyyədə olmamasıdır. Bu məqsədlə xidmətlər ticarətinin həcmnin artırılması naminə turizmin inkişafına mütəvəccih fəaliyyətlərin təşkili və mövcud infrastrukturun bərpası və inkişafı təmin olunmalıdır.

12. İxrac siyasəti ilə ümumi iqtisadi inkişaf strategiyası arasında üzvi əlaqələrin formalaşdırılması və bu gün həyata keçirilən fəaliyyətdə mahiyyət dəyişikliklərinin aparılması zəruriliyidir. Bu yönündə struktur islahatlarının aparılması və bu əsasda ixraj siyasətinin optimallaşdırılması itiqamətində dövlət proqramı işlənib hazırlanmalıdır.

13. Ümumiyyətlə, müasir qloballaşma şəraitində kiçik tutumlu bazarın özünüqoruma mexanizmi formalaşdırılmalı və qlobal əlaqələr sistemində tam şəkilli ərیمəsinin qarşısı alınmalı, bazarın həm biliteral, həm də multiliteral münasibətlərinin optimal mütənasibliyi gözlənilməli, bazar subyektlərinin regional və qlobal bazarlar sistemində bazar paylarının təmərküzləşməsi və iriləşməsi prosesində hökumət tərəfindən yaxından yardım edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Гаджиев Ш.Г. “Азербайджан на пути и мировому сообществу: стратегия внешне экономического развития”. Киев, « Экспресс обьява»,2000.
2. Геостратегия: “Международное значение контракта века”, “Возраждение – XXI век” Баку – 2000, № 5, стр. 51 – 57
3. “Нефтяная стратегия: Борьба Азербайдажнской дипломатии за основной экспортный нефтепровод Баку – Тбилиси – Джейхан” “Возраждение – XXI век” Баку – 2000, №11, 12, стр. 127 – 130
4. Chris Marsden, “Background to the Russian assault on Chechnya: a power struggle over Caspian oil”, 18 November 1999 (Internet)
5. “Regional iqtisadi integrasiya: nəzəriyyə və praktika” (monoqrafiya), Ə. Bayramov, Bakı 1997
6. “Xarici iqtisadi fəaliyyətin makroiqtisadi tənzimlənməsi” K.F. Sadıqov, K.S. Qafarov, N.V. Bədirov, Bakı 1999
7. “Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşması və inkişaf problemləri”, M.T. Əliyev, Bakı 2002
8. “Dövlətin iqtisadi siyasəti” A. Əliyev, A. Şəkərəliyev, Bakı 2002
9. “Azərbaycanın iqtisadi siyasəti” A. Əliyev, Bakı 2003
10. “İqtisadi siyasət strategiyası: konseptual əsaslar” S. Səfərov, Bakı 2000
11. “Azərbaycanın iqtisadi inkişafının konsepsiyası və proqramı” Ə. Əlirzayev, Bakı 1999
12. Calal Mahmudov – Bakı nefti, neft milyonçuları və Nobel qardaşları. Bakı – 2005
13. Əliyev H.Ə. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. Bakı, 1997, s.478.
14. Əliyev T.N., Babayev M.T. Neft-qazçıxarma sənayesini müəssisələrinin iqtisadi potensialı. Bakı: Azərnəşr, 2003, 264 s.
15. Hacızadə E.M. Neftqazçıxarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli, Bakı: Elm, 2002. 472 s.

16. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin beynəlxalq və regional əhəmiyyəti” beynəlxalq konfrans. Tezislər, 6-7 iyun 2002.
17. Hacızadə E.M., Abdullayev Z.S. Neft təsərrüfatının iqtisadi strukturunun modernizasiyası. Bakı: Elm, 2003, 512 s.
18. Səfərov Q.Ə., Dadaşova K.S. Neft-qaz kompleksində məhsulun keyfiyyəti və rəqabətqabiliyyətliliyi. Bakı: Elm, 2011, 224 s.
19. Nurəliyeva R.N. Azərbaycanın yanacaq-enerji kompleksinin inkişafının iqtisadi və ekoloji problemləri. Bakı, Azərneşr, 2010, 221 s.
20. www.socar.com - ARDNŞ
21. www.oilfund.az - ARDNF
22. www.stat.gov.az - Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi.
23. www.economy.gov.az - Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi
24. www.bp.com - BP-Azərbaycan
25. www.europa.eu.int - Avropa İttifaqı.
26. www.iea.org - Beynəlxalq Enerji Agentliyi.

РЕЗЮМЕ

Важнейшими направлениями внешнеэкономической стратегии Азербайджанской республики на современном этапе формирования ее отношений с мировым рынком необходимо считать увеличение ее экспортных возможностей, совершенствование не только структуры экспортных операций, но и импортных операций, а также выход на мировые рынки с конкурентоспособной продукцией, которая бы отвечала их требованиям и стандартам. В связи такой ориентацией необходимо более подробно рассмотреть возможности республики и факторы, способствующие реализации этих направлений внешнеэкономической стратегии Азербайджана.

В диссертации изучены теоретико-концептуальные основы экспортной стратегии стран с переходной экономикой с учётом требований современного периода.

В диссертационной работе всесторонне исследованы экспортного потенциала Азербайджана и структуры экспорта.

В диссертации определяются развитие экспортного потенциала и совершенствования структуры экспорта как основное направление стратегии внешнеэкономических связей.

В заключение диссертационной работы обобщаются проведённые исследования и выдвигаются конкретные предложения и рекомендации.

RESUME

The level of open economy in the country is determined by the share of export in the GDP. It means that reduction of the country's export leads to the increase in GDP, which means development of the country. The efficient usage of export potential of the country is very important in that situation and that is why the theme of the graduation paper is highly actual.

The paper consists of introduction, three parts, conclusion and suggestions. The introduction describes actuality, purpose of choice and requirements of the work.

The first part consists of three chapters. In this chapter is described the export policy of the country, objectives and strategies in the policy and conceptual foundations of the policy, general appraisalment of the export potential of Azerbaijan. The relations of Azerbaijan with the foreign countries in the export sphere also were analyzed in this part.

In the second part was described the export problems of the country. The first issue of this part is the sectoral improvement of the country. Here the student commented the main directions of such an improvement.

In the third part was described the export potential of non-oil sector of the country and the ways of improvement the export of that sector, and the ways of increasing aggregate effect of the country's export.

REFERAT

Mövzunun aktuallığı. Qloballaşma prosesinin genişləndiyi və dünya təsərrüfatı sisteminin bütövləşdiyi müasir dövrdə hər hansı bir ölkənin davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin olunması, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə, xüsusən də onun ilkin və aparıcı forması olan beynəlxalq ticarət sisteminə səmərəli inteqrasiyadan asılıdır. Belə ki, beynəlxalq ticarətdə fəal iştirak edən ölkə, bir tərəfdən cəmiyyətin tələbatını daha dolğun ödəmək, milli iqtisadiyyatın səmərəli strukturunu formalaşdırmaq, müasir texnika və texnologiyalar əldə etmək və bu istiqamətdə qarşıya çıxan problemləri həll etmək, digər tərəfdən isə, özünün beynəlxalq əmək bölgüsündə malik olduğu üstünlükləri reallaşdırmaq imkanı əldə etmiş olur. Məhz buna görə də, hazırda Azərbaycan Respublikası ikitərəfli ticarət-iqtisadi əlaqələri genişləndirməklə yanaşı, çoxtərəfli beynəlxalq ticarət sazişlərinə qoşulmaqla dünya ticarət sisteminə səmərəli şəkildə inteqrasiya olunmağa çalışır.

Xarici iqtisadi əlaqələr respublikamız üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xarici ticarətin eləcə də onun komponentləri olan ixrac və idxalın düzgün müəyyən edilməsi ölkənin inkişafını şərtləndirir. Azərbaycanın böyük ixrac potensialına malik olması müsbət perspektivlərdən xəbər verir. Azərbaycan hazırda keçid dövrünü yaşayır və indi müəyyən edilən prioritetlər gələcək Azərbaycanın iqtisadiyyatını formalaşdırır. Əsas meyllərin tədqiq edilməsi, Azərbaycan Respublikasının idxal və ixracının, xüsusilə strateji məhsullar ixracının kompleks tədqiqi dövrün obyektiv tələblərinə cavab verən, ixrac prioritetlərinin müəyyən olunması və ölkəmizin gələcək inkişafına xidmət baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan Respublikasında strateji məhsulların, xüsusilə enerji ixracının kompleks tədqiq edilməsi, onun strukturunun təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyən edilməsindən ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün qarşıya bir sıra vəzifələr qoyulmuşdur: Azərbaycanın ixracının inkişaf xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi; strateji neft və qaz məhsullarının ixracının təhlil edilməsi; enerji ixracının genişləndirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Tədqiqatın obyekti Azərbaycan Respublikasının strateji məhsullar, xüsusilə karbohidrogen ixracı təşkil edir. Tədqiqatın predmetinə isə strateji məhsullar ixrac potensialının inkişaf meyilləri və qanunauyğunluqları və ixrac imkanlarının genişləndirilməsi perspektivləri aiddir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Azərbaycanın strateji məhsullar ixracının kompleks tədqiq edilərək bu istiqamətdə ixrac potensialının genişləndirilməsi imkanları və perspektivləri müasir geoiqtisadi reallıqlar kontekstindən nəzərdən keçirilmiş və bu istiqamətdə bir sıra təkliflər və tösiyələr irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın informasiya bazası. İşin informasiya bazasını mövzu ilə əlaqədar yerli və xarici ölkə tədqiqatçılarının əsərləri, Azərbaycan Respublikasının Dövlət

Statistika Komitəsinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin, Dövlət Neft Şirkətinin, Mərkəzi Bankın statistik məcmuələri, BVF, UNCTAD və s. beynəlxalq təşkilatların illik hesabat materialları təşkil edir.

Tədqiqatın strukturu. İş giriş, 3 fəsildən, 8 paragrafdan, nəticə və təkliflər və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Birinci fəsildə beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrində ixracın yeri və onun müasir konsepsiyaları, müasir dünya ticarətində ixracın mövcud vəziyyəti və əsas inkişaf meylləri, ixrac siyasətinin əsas cəhətləri və ixracın inkişaf amilləri tədqiq edilmişdir.

İkinci fəsildə keçid dövrü şəraitində Azərbaycanın ixracının inkişaf xüsusiyyətləri, strateji məhsullar ixracının potensialı, xüsusilə ölkənin neft-qaz resurslarının dünya bazarında yeri, neft-qaz ixracının dinamikası və coğrafiyası tədqiq edilmişdir.

Üçüncü fəsildə Azərbaycanın enerji strategiyası və onun prioritet istiqamətləri, strateji enerji məhsullarının ixracının genişləndirilməsi imkanları Avropanın enerji təhlükəsizliyi və həyata keçirilən transmilli enerji layihələri kontekstində qiymətləndirilmişdir.

Qloballaşma şəraiti və bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin formalaşması və inkişaf strategiyasının tədqiqi onun xarici fəaliyyətinin stimullaşdırılması və səmərəliliyin yüksəldilməsinə, müasir dünya təsərrüfatı sisteminə inteqrasiyasının sürətlənməsinə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müstəqil subyekti kimi respublikanın beynəlxalq əmək bölgüsünə aktiv şəkildə qoşulmasına, ümumiləşdirmələr aparmağa və bir sıra praktiki təkliflər irəli sürməyə əsas verir:

– Tədqiqdən aydın olduğu kimi respublikanın xarici ticarəti birtərəfli ixrac və onun strukturunda bütün iqtisadiyyat üçün arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxaran ilkin emal məhsullarının üstünlük təşkil etməsi xarakterikdir. Təbii ki, zəngin ixrac potensialına malik Azərbaycan üçün həmişə ixrac yönümlü siyasət aparmaq məqsədə uyğundur, amma bununla yanaşı hazırkı şəraitdə iqtisadiyyatın idxal əvəzedici metodların tətbiqinə böyük ehtiyacı var. İdxalın strukturunun təhlili göstərir ki, onda yeyinti sənayesi, metallurgiya, maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları böyük paya malikdirlər. Aydındır ki, bu məhsulların Azərbaycanda istehsalı üçün güclü sənaye və xammal bazası var, yalnız işə salınmaya ehtiyac duyur. Zənnimizcə, Azərbaycan üçün optimal strategiya ixracın inkişafı və stabilləşdirilməsi ilə bərabər idxal əvəzedici siyasətin metodlarının tətbiqi ilə ola bilər.

– Respublikanın ixrac strukturunda xammal, xüsusən də təbii ehtiyatlar üstünlüyü ilə bahəm bir və ya bir neçə məhsul üzrə ixtisaslaşma müşahidə olunur. Dünya təcrübəsində isə xarici ticarət strukturunun əsasən, bir və ya iki məhsuldan ibarət olması, ölkənin xarici ticarətini həmin məhsulların dünya bazarındakı konyuktura vəziyyətindən asılı edir. Mövcud fakt ixrac strukturunun diversifikasiyasının təşkilini lazım qılır. Lakin ixracın diversifikasiyası neft məhsullarının payının süni surətdə azaldılması hesabına deyil, əksinə təkrar emalın

keyfiyyətinin artırılması, iqtisadiyyatın digər perspektiv sahələrinin inkişafı və ixracın ümumi həcmnin artırılması hesabına əldə olunmalıdır.

– Fikrimizə görə Azərbaycanın ixracının əsas problemlərindən biri ixracyönümlü sənaye istehsalına dövlət dəstəyi və stimullaşdırılması zəruriliyi ilə bağlıdır. Hər il kənd təsərrüfatı təyinatlı xammalın ixracının azalması və mineral məhsulların reallaşmasının dünya bazarı konyukturasından yüksək səviyyədə asılılığı respublikada emal sənayesinin, neft-qaz maşınqayırmasının inkişafına və ixracda hazır məhsulun payının artırılmasına yönəlmiş dövlət proqramı qəbul olunmalıdır.

– Daxildə istehsal olunan əmtəələrinə-kənd təsərrüfat məhsulları və bir sıra istehlak mallarına əlverişli şərait yaratmaq üçün həmin qəbildən olan məhsulların idxal tarifini artırmaq lazımdır. Yalnız bu şəkildə daxili bazarı qorumaq və milli istehsalı stimullaşdırmaq olar. Digər tərəfdən ölkə daxilində idxaləvəzəddici məhsulların stimullaşdırılması siyasəti aparılmalıdır. Bu yalnız istehlak mallarına deyil, o cümlədən sənaye təyinatlı mallara da aid edilir. Xüsusilə bu elektrik cihazları, məişət cihazları və s. kimi Azərbaycanın kifayət qədər güclü mövqeyə malik olduğu sahələrə aid edilir.

– Sənaye sahələrinin ixraca oriyentasiyasından alınan effekti obyektiv qiymətləndirmək lazımdır. Bu sahələrin inkişafına yönəlmiş dövlət siyasəti həmişə faydalıdır. Hətta bu sahələr xarici bazarlarda uğur qazanmasa belə, ölkənin özü bu sahələrin məhsulları ilə tam təmin olunar və idxalın zəruriliyindən azad olar.

– Respublikanın iqtisadiyyatın strukturunda yeyinti sənaye məhsullarının payı mütəmadi olaraq artır və eyni zamanda ölkənin yeyinti sənayesi diversifikasiyalaşmış kənd təsərrüfatına əsaslanır. Buna görə də o yalnız respublika tələbatını deyil, o cümlədən xarici bazarları rəqabət qabiliyyətli məhsulla təchiz edə bilər. Bununla paralel xarici firmalarla rəqabətə tab gətirməyən istehsal sahələrinin inkişafı və ixracyönümlü modelin tətbiqi respublika üçün çox fayda verə bilər. Unutmamaq lazımdır ki, ixraj birtərəfli xarakter daşımamalıdır, ixrajdan əldə olunan gəlirlər məqsədyönlü şəkildə digər sənaye sahələrin inkişafına yönəldilməlidir.

– Dünya praktikasına görə xarici ticarətin stimullaşdırılması və inkişaf etdirilməsi prosedurunda dövlət dəstəyi prosesin kamilliyi nöqtəyi nəzərdən kulliminativ əhəmiyyətə malikdir. Dövlət dəstəyi birbaşa formada, yəni dotasiya, güzəştli kreditlər və s., o cümlədən dolayı formada-vergi güzəştləri, ixracın sığortalanması vasitəsilə, ixrac mükafatlarının verilməsi və bir sıra digər növ yardımlarda da bilər. Məsələn, dövlət ixracyönümlü müəssisələr üçün kadrlar hazırlaya, onların xaricdə fəaliyyəti üçün zəruri siası və iqtisadi şərait yarada bilər. Yeni sənaye ölkələrinin, xüsusilə Cənubi Koreyanın təcrübəsi xarici bazarlara çıxış üçün xüsusi sahibkarlığın həvəsləndirilməsi və stimullaşdırılması sahəsində dövlət siyasətini açıq-aşkar göstərir.

– Unikal təbii və iqlim şəraiti respublikamıza dünya bazarına nadir məhsullar ixrac etməyə imkan verir. Bunlara nəre kürüsünü, biyan kökünü, qoz, şabalıd və s. nümunə vermək olar. Fikrimizcə, bu məhsullardan xarici ticarət əməliyyatlarında

maksimal istifadə etməlidir. Lakin bu məhsulların bugün sadəcə xamaml olaraq ixracı arzu edilməz haldır. Əgər bu malları son məhsul həddinə çatdırılması ölkə daxilində təmin olunsaysa həm respublikamız daha çox gəlir əldə edərdi, həm də idxal strukturunda çeşit artımı müşahidə olunar.

– Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin inkişafının və ixrac potensialının əsas amili xidmətlərlə ticarətdir. Əmtəələrlə əməliyyatlardan fərqli olaraq, xidmətlərlə ticarətə gömrük nəzarəti tətbiq edilmir. Beynəlxalq mübadilənin obyektini kimi xidmətlər daha çox elm və kapital tutumludur və sənaye xarakteri kəsb etməkdədir. Sağlamlıq turizmi, istirahət, ovçuluq və s. kimi sferalarda nəhəng imkanlara, tarixi və mədəni abidələrə malik Azərbaycanın yüksək turist xidmətləri istehsalçıları olan ölkələrdən birinə çevrilmək imkanı var. Lakin respublikanın xidmətlərlə beynəlxalq ticarətinə mane olan əsas səbəblər kommunikasiya sisteminin, mehmanxana təsərrüfatının inkişaf səviyyəsinin və nəqliyyatın dünya tələblərinə cavab verməməsi, mükəmməl maliyyə xidmətləri bazarının olmaması, baxmayaraq ki, ölkəmiz çoxlu tarixi abidələrə, muzeylərə və müalicəvi xüsusiyyətləri olan əvəzsiz mənbələrə malikdir, turizmin inkişafının lazımi səviyyədə olmamasıdır. Bu məqsədlə xidmətlər ticarətinin həcmnin artırılması naminə turizmin inkişafına mütəvəccih fəaliyyətlərin təşkili və mövcud infrastrukturun bərpası və inkişafı təmin olunmalıdır.

– İxrac siyasəti ilə ümumi iqtisadi inkişaf strategiyası arasında üzvi əlaqələrin formalaşdırılması və bu gün həyata keçirilən fəaliyyətdə mahiyyət dəyişikliklərinin aparılması zəruriliyidir. Bu yönündə struktur islahatlarının aparılması və bu əsasda ixraj siyasətinin optimallaşdırılması itiqamətində dövlət proqramı işlənilib hazırlanmalıdır.

– Ümumiyyətlə, müasir qloballaşma şəraitində kiçik tutumlu bazarın özünüqoruma mexanizmi formalaşdırılmalı və qlobal əlaqələr sistemində tam şəkili əriməsinin qarşısı alınmalı, bazarın həm biliteral, həm də multiliteral münasibətlərinin optimal mütənasibliyi gözlənilməli, bazar subyektlərinin regional və qlobal bazarlar sistemində bazar paylarının təmərküzləşməsi və iriləşməsi prosesində hökumət tərəfindən yaxından yardım edilməlidir.